Kashmir Series of Texts and Studies.
No. LVIII.

THE TANTRALOKA

OF

ABHINAVA-GUPTA

WITH COMMENTARY

BY

RĀJĀNAKA JAYARATHA

EDITED

BY

PAṆḌIT MADHUSŪDAN KAUL SHĀSTRĪ, M. A., M. O. L.
VIDYĀVĀRIDHI,
Superintendent Research Department,
His Highness' Government,
JAMMU & KASHMIR,
SRINAGAR.

Published under the Authority of the Government of
His Highness Rājarājes'vara Mahārājādhirāja
S'ri MAHĀRĀJA HARISINGHJI BAHĀDUR,
G. C. S. I., G. C. I. E., K. C. V. O.,
MAHĀRĀJA OF JAMMU AND KASHMIR.
Volume XII

BOMBAY:
PRINTED AT THE 'NIRNAYA SAGAR' PRESS.
1938. A. D.

श्रीसोमानन्दनाथप्रभृतिगुरुवरादिष्टसन्नीतिमार्गो
लब्ध्वा यत्रैव सम्यक्पटिमनि घटनामीश्वराद्वैतवादः ।
कश्मीरेभ्यः प्रसृत्य प्रकटपरिमलो रञ्जयन्सर्वदेशान्
देशोऽन्यस्मिन्नदृष्टो घुसृणविसरवत्सर्ववन्द्यत्वमाप ॥ १ ॥

तरत तरसा संसाराब्धिं विधत्त परे पदे
पदमविचलं नित्यालोकप्रमोदसुनिर्भरे ।
विमृशत शिवादिष्टाद्वैतावबोधसुधारसं
प्रसभविलसत्सद्युक्त्यान्तःसमुत्प्लवदायिनम् ॥ २ ॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

त्रिंशमाह्निकम् ।

सहजपरामर्शात्मकमहावीर्यसौधधौततनुम् ।
अभिमतसाधकसाधकमनोऽनुगं तं मनोनुगं नौमि ॥

इदानीं द्वितीयार्धेन मन्त्रान् निरूपयितुमाह

अथ यथोचितमन्त्रकदम्बकं
त्रिककुलक्रमयोगि निरूप्यते ।

ननु किमनेन निरूपितेनेत्याशङ्क्य आह

तावद्विमर्शनारूढ-
धियां तत्सिद्धये क्रमात् ॥ १ ॥

तावान् पूर्णः । तत्सिद्धये इति पूर्णाहंविम-
र्शारोहसंपत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ १ ॥

ननु कथमनेन तत् स्यादित्याशङ्क्य आह

प्रतिबुद्धा हि ते मन्त्रा
विमर्शैकस्वभावकाः ।

ननु विमर्शस्वभावत्वं नाम कर्तुरेव संभवतीत्युक्तं प्राक् बहुशः, मन्त्राश्च करणरूपा इति कथमेषामेवं न्याय्यमित्याशङ्क्य आह

स्वतन्त्रस्यैव चिद्धाम्नः
स्वातन्त्र्यात् कर्तृतामयाः ॥२॥

ननु यदि एवं, तत् कथमाचार्यस्य दीक्षानुग्रहादौ कर्तृत्वं घटेतेत्याशङ्क्य आह

यमाविशन्ति चाचार्यं
तं तादात्म्यनिरूढितः ।
स्वतन्त्रीकुर्वते यान्ति
करणान्यपि कर्तृताम् ॥ ३ ॥

ननु यदि एवं, तत् करणमन्तरेण एषां कर्तृत्वमेव कथं घटत इत्याशङ्क्य उक्तं यान्ति करणान्यपि कर्तृतामिति मन्त्रा हि कर्तृतां यान्त्यपि करणानि अजहत्कर्तृभावां करणतामधिशेरते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

इदानीं मन्त्राणामेव स्वरूपं निरूपयति

आधारशक्तौ ह्रीं पृथ्वी-
　प्रभृतौ तु चतुष्टये ।
क्लां क्ष्वीं वं क्षमिति प्राहुः
　क्रमाद्वर्णचतुष्टयम् ॥ ४ ॥
हं नाले यं तथा रं लं
　वं धर्मादिचतुष्टये ।
ॠं ॠं ऌं ॡं चतुष्के च
　विपरीतक्रमाद्भवेत् ॥ ५ ॥
ओं औं हस्त्रयमित्येत-
　द्विद्यामायाकलात्रये ।
अनुस्वारविसर्गौ च
　विद्येशेश्वरतत्त्वयोः ॥ ६ ॥
कादिभान्ताः केसरेषु
　प्राणोऽष्टस्वरसंयुतः ।
सबिन्दुको दलेष्वष्ट-
　स्वथ स्वं नाम दीपितम् ॥ ७ ॥

शक्तीनां नवकस्य स्या-
च्छषसा मण्डलत्रये ।
सबिन्दुकाः क्षं प्रेते त्रं
शूलशृङ्गेषु कल्पयेत् ॥ ८ ॥
पृथगासनपूजायां
क्रमान्मन्त्रा इमे स्मृताः ।
संक्षेपपूजने तु प्रा-
गाद्यमन्त्यं च बीजकम् ॥ ९ ॥
आदायाधारशक्त्यादि-
शूलशृङ्गान्तमर्चयेत् ।
अग्निमारुतपृथ्व्यम्बु-
सषष्ठस्वरबिन्दुकम् ॥ १० ॥
रतिशेखरमन्त्रोऽस्य
वक्त्राङ्गं ह्रस्वदीर्घकैः ।
अग्निप्राणाग्निसंहार-
कालेन्द्राम्बुसमीरणाः ॥ ११ ॥

सषष्ठस्वरबिन्द्वर्ध-
चन्द्राद्याः स्युर्नवात्मनः ।

पृथ्वीप्रभृताविति धरायां सुरोदे पोते कन्दे च । तेन आधारशक्तौ मायाबीजम्, अन्यत्र तु नाभिर्वामस्तनक्षीराभ्यां कण्ठनासाभ्यां युक्ता केवला च, पोते तु कण्ठः, तेजश्च सर्वत्रेति । नाले इति दण्डे, तेन अत्र सौजाः प्राणः । विपरीते इति अधर्मादौ, तेन अत्र ओजःसंभिन्नमन्तःस्थानां चतुष्टयं नपुंसकानां च । विद्येति चतुष्किकारूप-मसूरकमयी, मायेति अधश्छादनरूपा, कलेति ऊर्ध्वच्छादनरूपा । विद्याया एव ईश्वरतत्त्वं स-न्निकृष्टोपरितनभूमिका, तेन अत्र जङ्घाद्वयं स-विसर्गः प्राणश्चेति । विद्येशेति विद्येश्वराधिष्ठा-नस्थानं पद्माकारमीश्वरतत्त्वम्, ईश्वरेति सदा-शिवः; कर्णिकायां हि शुद्धावरणादिरूपा व्याप्ति-रिति भावः । कादिभान्ता इति चतुर्विंशतिः, तेन प्रतिकेसरमेकैको वर्णः । प्राणो हकारः । अआ इई उऊ एऐ इत्यष्टौ स्वराः । अथेति नवक-

स्येति च उक्तेरिदमापतितं यत् कर्णिकायामपि प्राण एव नवमस्वरभिन्न इति। तदुक्तं

'केसरेषु भकारान्ता हं हां हिं हीं च हुं तथा।
हूं हें हैं हों दलेष्वेवं स्वसंज्ञाभिश्च शक्तयः॥'

इति। मण्डलत्रये इति अर्थादधिष्ठातृसहिते, तेन आग्नेये मण्डले गुह्यं, सौरे उदरं, चान्द्रे जीव इति। प्रेते च ओजःसंभिन्ने नाभिकटी। शूलभृङ्गेषु च सबिन्दुदण्डं शूलम्। आद्यमिति आधारशक्तिवाचकं मायाबीजम्। अन्त्यमिति शूलारवाचकं जूंकारं, तेन ह्रीं जूं आसनपक्षाय नम इत्यूहः। अग्निः रेफः, मारुतो य, पृथ्वी ल, अम्बु व, षष्ठः स्वर ऊकारः। अ इ उ ए ओ इति पञ्च ह्रस्वाः। आ ई ऊ ऐ औ अः इति षट् दीर्घाः। एवमापाते एव वचनादन्यत्रापि अङ्गवक्त्राणामियमेव वार्तेति आवेदितम्। अग्निः रेफः, प्राणो ह, अग्निः रेफः, संहारः क्ष, कालो म, इन्द्रो ल, अम्बु व, समीरणो य, षष्ठः स्वर ऊकारः॥

बिन्द्वादीनां च अन्यत्र अन्यथा व्यपदेश इत्याह

बिन्दुनादादिका व्याप्तिः
　　श्रीमत्त्रैशिरसे मते ॥ १२ ॥
क्षेपाक्रान्तिचिदुद्बोध-
　　दीपनस्थापनान्यथ ।
तत्संवित्तिस्तदापत्ति-
　　रिति संज्ञाभिशब्दिता ॥१३॥
एतावती महाव्याप्ति-
　　र्मूर्तित्वेनात्र कीर्तिता ।

बिन्दोरेव च अर्धचन्द्रनिरोधिकान्ता व्याप्तिरिति अत्र तदनन्तरमेव नादस्य वचनम् । एवं बिन्दोः

'............बिन्दुश्चैवेश्वरः स्वयम् ।' (स्व० ४।२६४)

इत्युक्तेरीश्वरतायां

'ईश्वरो बहिरुन्मेष.................. ।' (ई० प्र० ३।१।३)

इत्युक्त्या बहिरुल्लसनमेव सतत्त्वमिति क्षेप इति उक्तम् । नादस्य च

'............नादे वाच्यः सदाशिवः ।' (स्व० ४।२६५)

इति

'............निमेषोऽन्तः सदाशिवः ।'(ई०प्र०३।१।३)

इति च उक्त्या बहिरुल्लसितस्य विश्वस्य अन्त-राक्रमणमेव रूपमिति आक्रान्तिरिति। एवमपि इदन्तानिमज्जनादहन्तोन्मज्जनात्मनि नादान्ते प्रमातृरूपायाः संविद एव प्रबोध इति चिदुद्बोध इति। एवं बुद्धायाः संविदः शक्तिदशाया-मुद्रेकः, व्यापिन्यां कथञ्चिदुद्रेकेऽपि तथैव अव-स्थानं, यावद्योगिनां समनापदे तत्साक्षात्कारः, उन्मनाभूमौ च तदैकात्म्यमित्येवमुक्तम् । एता-वतीति उन्मनैकात्म्यापत्तिपर्यन्ता । यदुक्तं तत्र

'क्षेपमाक्रमणं चैव चिदुद्बोधं च दीपनम् ।
स्थापनं चैव संवित्तिस्तदापत्तिस्तथैवच ॥
कारणक्रमयोगेन शास्त्रेऽस्मिन् सुरसुन्दरि ।
आधाराधेयभावेन मूर्तिः सप्तविधा स्मृता ॥'

इति उपक्रम्य

'क्षेपस्तु कथितो बिन्दुराक्रान्तिर्नाद उच्यते ।
चिदुद्बोधः परावस्था दीपनं शक्तिरुच्यते ॥
स्थापनं व्यापिनी प्रोक्ता संवित्तिः समना स्मृता ।
उन्मना च तदापत्तिरित्येषा मूर्तिरुच्यते ॥'

इति ॥

न केवलमियं मूर्तेरेव एतावती व्याप्तिः,

यावत् मन्त्रदीपकतया अभिमतस्य नमस्कारस्य अपीत्याह

परिणामस्तल्लयश्च
नमस्कारः स उच्यते ॥ १४ ॥
एष त्र्यर्णोज्झितोऽधस्ता-
द्दीर्घैः षड्भिः स्वरैर्युतः ।
षडङ्गानि हृदादीनि
वक्त्राण्यस्य च कल्पयेत् ॥१५॥
क्षयरवलबीजैस्तु
दीप्तैर्बिन्दुविभूषितैः ।
झकारसंहृतिप्राणाः
सषष्ठस्वरबिन्दुकाः ॥ १६ ॥
एष भैरवसद्भाव-
श्चन्द्रार्धादिविभूषितः ।
मातृकामालिनीमन्त्रौ
प्रागेव समुदाहृतौ ॥ १७ ॥
ओंकारोऽथ चतुर्थ्यन्ता
संज्ञा नतिरिति क्रमात् ।

गणेशादिषु मन्त्रः स्या-
बीजं येषु न चोदितम् ॥१८॥
नामाद्यक्षरमाकार-
बिन्दुचन्द्रादिदीपितम् ।
सर्वेषामेव बीजानां
तच्चतुर्दशषष्ठयुक् ॥ १९ ॥
आमन्त्रितान्यघोर्यादि-
त्रितयस्य क्रमोदितैः ।
बीजैर्विसर्गिणी माया
हुं हकारो विसर्गवान् ॥ २० ॥
पुनर्देवीत्रयस्यापि
क्रमादामन्त्रणत्रयम् ।
द्वितीयस्मिन्पदेऽकार
एकारस्येह च स्मृतः ॥ २१ ॥
ततः शक्तिद्वयामन्त्रो
लुप्तं तत्रान्त्यमक्षरम् ।
हेऽग्निवर्णावुभौ पञ्च-
स्वरयुक्तौ परौ पृथक् ॥ २२ ॥

अकारयुक्तावस्त्रं हुं
ह विसर्गी पुनः शरः ।
तारेण सह वस्वग्नि-
वर्णार्धार्णद्वयाधिका ॥ २३ ॥
एषा परापरादेव्या
विद्या श्रीत्रिकशासने ।
पञ्चषट्पञ्चवेदाक्षि-
वह्निनेत्राक्षरं पदम् ॥ २४ ॥
अघोर्यादौ सप्तके स्यात्
पिवन्याः परिशिष्टकम् ।
प्रत्येकवर्णगोऽप्युक्तः
सिद्धयोगीश्वरीमते ॥ २५ ॥
देवताचक्रविन्यासः
स बहुत्वान्न लिप्यते ।
माया विसर्गिणी हुं फट्
चेति मन्त्रोऽपरात्मकः ॥२६
परायास्तूक्तसद्व्याप्ति-
र्जीवः सहचतुर्दशः ।

सानेकभेदा त्रिशिरः-
शास्त्रे प्रोक्ता महेशिना ॥२७॥
स्वरूपतो विभिन्नापि
रचनानेकसङ्कुला ।

इयमेतावती व्याप्तिरेव जातितया सर्वत्र प्रसिद्धो नमस्कार उच्यते यदसौ नमस्कर्तुर्देहादिप्रमातृताहारात् चित्प्रमातृतादानेन तात्कर्म्यात् परिणाम इव परिणामः । एवमपि अस्य तत्त्वादप्रच्यावो न संभाव्य इत्याह तल्लयश्चेति । त्र्यर्णोज्झित इति व य ऊ इत्येभिर्हीनः । बीजैरिति ह्रस्वपञ्चकसंभिन्नैराकाशवायुवह्निजलपृथ्वीरूपैः । दीप्तैरिति ओकारादीनामकारादीनां ह्रस्वानामाग्नेयस्वभावत्वात् तेजोमयैरिति प्राच्याः, सरेफैरिति श्रीमल्लक्ष्मणगुप्तपादाः । यदागमः

'षड्विंशकं परं बीजं रेफयुक्तं सबिन्दुकम् ।
पूर्ववक्त्रं महेशस्य देवीनां चैव पार्वति ॥
मान्तान्तं तु सबिन्दुश्च सरेफं भैरवाकृति ।
दक्षिणं तद्भवेदास्यं देवदेवीगणस्य तु ॥

पुनरैन्द्रं महाबीजमष्टाविंशतिमं शुभम् ।
सरेफं बिन्दुसंयुक्तं पश्चिमं वदनं शुभम् ॥
वारुणं च परं बीजमग्निबीजेन भेदितम् ।
बिन्दुमस्तकसंभिन्नं वदनं चोत्तरं शुभम् ॥'

इति । झकारो दक्षिणाङ्गुलितया अभिमतः, संहृतिः क्ष, प्राणो ह । षष्ठः स्वर ऊकारः । प्रागिति पञ्चदशाह्निके । न चोदितमिति श्रीपूर्वशास्त्रे, तेन ओं गणेशाय नम इत्यादिः प्रयोगः । नामाद्यक्षरमिति गणेशस्य गेति वागीश्वर्या वेति, तेन ओं गां गणेशाय नमः, ओं वां वागीश्वर्यै नम इत्यादिः प्रयोगः । तदिति नामाद्यक्षरम् । चतुर्दश औकारः, षष्ठः स्वर ऊकारः, तेन गूं इति । अघोर्यादित्रितयस्य आमन्त्रितानीति अघोरे परमघोरे घोररूपे इति । क्रमोदितैर्बीजैरिति अर्थादन्ते उपलक्षितानि । विसर्गिणीत्युक्तेर्माया अत्र बिन्दुरहिता । तेन अघोरे ह्रीः परमघोरे कवचबीजं घोररूपे हः इति । पुनरामन्त्रणत्रयमिति घोरमुखि भीमे भीषणे इति, किंतु अत्र द्वितीयस्मिन्नामन्त्रणपदे एकारस्थाने अकारः कार्यो येन अस्य भीमेति रूपं स्यात् । शक्तिद्वया-

मन्त्र इति वमनि पिवनि इति। अन्त्यमिति नी-त्यक्षरं, तेन वम पिव इति । ततोऽपि दक्षजा-नुयुतः प्राणः, अग्निवर्णाविति रेफद्वयम्। पञ्चमः स्वर उकारः। परावििति अग्निवर्णावेव,अस्त्रमिति फट्, ततः कवचबीजं, सविसर्गः प्राणश्च, पुनः शर इति द्वितीयमस्त्रम् । तारेणेति प्रथममव-स्थितेन प्रणवेन । वस्वग्नीति अष्टात्रिंशत् । अर्धा-र्णेति अनच्कष्टकारः । तदुक्तं त्रिशिरोभैरवे

'एवं परापरा देवी पदाष्टकविभूषिता ।
अष्टात्रिंशाक्षरा सैषा प्रोद्धृता परमेश्वरी ॥
अर्धाक्षरद्वयं चास्या ज्ञातव्यं तत्त्ववेदिभिः ।'

इति । पञ्चेति यथा ओं अघोरे ह्रीः इति अ-घोर्याः । वेदेति चत्वारः । अक्षीति द्वयम् । व-ह्नीति त्रयम् । नेत्रेति द्वयम् । परिशिष्टकमिति सार्धार्णद्वयमेकादशाक्षरं पदम् । यदुक्तं

'परापराङ्गसंभूता योगिन्योऽष्टौ महाबलाः ।
पञ्च षट् पञ्च चत्वारि द्वित्रिद्व्यर्णाः क्रमेण तु ॥
ज्ञेयाः सप्तैकादशार्णा एकार्धार्णद्वयान्विता ।'

(मा० वि० ३।६०)

इति । देवताचक्रेति चत्वारिंशत्संख्याकस्य । यदुक्तं तत्र

'प्रणवे भैरवो देवः कर्णिकायां व्यवस्थितः ।
अकारे उत्फुल्लनयना घोकारे पीनपयोधरा ॥
रेकारे त्वष्टृरूपा तु ह्रीःकारे व्याघ्ररूपिका ।
पकारे सिंहरूपा तु रकारे पाननिरता ॥
ततश्चैव क्रमायाता मकारे राक्षसी तथा ।
घोकारे मांसभक्षी तु रेकारे तु रणाशिनी ॥
रेतोवह्ना च हुंकारे घोकारे निर्भया स्मृता ।
रकारे घोरदशना रूकारे रुरुरुन्धती ॥
क्रमेणैतास्तु विन्यस्य पेकारे प्रियवादिनी ।
हःकारे उग्ररूपा तु घोकारे नग्नरूपिणी ॥
रकारे रक्तनेत्री तु मुकारे चण्डरूपिणी ।
खिकारे पक्षिरूपा तु भीकारे भरणोज्ज्वला ॥
मकारे मारणी प्रोक्ता भीकारे च शिवा स्मृता ।
विन्यस्यैताः क्रमायाताः षकारे शाकिनी स्मृता ॥
णेकारे यन्त्रलेहा तु वकारे वशकारिका ।
मकारे कालदमना पिकारे पिङ्गली स्मृता ॥
वकारे वर्धनी चैव हेकारे हिमशीतला ।
रुक्मिणी च रुकारेण रुकारेण हलायुधा ॥
वह्निरूपा रकारेण तेजोरूपा रकारजा ।
फकारे योनिरूपा तु टकारे पररूपिणी ॥
हुंकारे हुतवहाख्या हःकारे वरदायिका ।
फकारेण महारौद्रा टकारे पाशदायिका ॥'

इति । बहुत्वादिति ग्रन्थविस्तरभयात्, प्रक्रान्ते श्रीपूर्वशास्त्रे हि एतत्पूजनं न आम्नात-

मित्याशयः । अपरात्मक इति अपरासंबन्धी-त्यर्थः । यदुक्तम्

'अघोरान्तं न्यसेदादौ प्राणं बिन्दुयुतं पुनः ।
वामपुद्रान्वितं न्यस्य पाद्यं काद्येन पूर्ववत् ॥'

(मा० वि० ३।५१)

इति । उक्तेति पूर्वम् । जीवः स । चतुर्दशः औ । स्वरूपाविभेदेऽपि अनेकप्रकारताप्रवचने रच-नानेकसंकुलेति विशेषणद्वारेण हेतुः ॥

एतदेव शब्दान्तरद्वारेण पठति

जीवः प्राणस्थ एवात्र
प्राणो वा जीवसंस्थितः ॥२८॥

जीव इति अर्थात् सचतुर्दशः । प्राणो ह । तदुक्तं तत्र

'पराशक्तिस्तु सावित्र्या इच्छया च नियोजितः ।
जीवः प्राणस्थ एवात्र प्राणो वा जीवसंस्थितः ॥'

इति । तेन स्हौः ह्सौः वेति ॥

अनयोश्च आधाराधेयभावविपर्ययस्य अभि-प्रायं प्रकटयन् विशेषणमेव प्रकाशयति

आधाराधेयभावेन
अविनाभावयोगतः ।

हंसं चामृतमध्यस्थं
कालरुद्रविभेदितम् ॥ २९ ॥
भुवनेशशिरोयुक्त-
मनङ्गद्वययोजितम् ।
दीप्ताद्दीप्ततरं ज्ञेयं
षट्चक्रक्रमयोजितम् ॥ ३० ॥
प्राणं दण्डासनस्थं तु
गुह्यशक्तीच्छया युतम् ।
परेयं वाचिकोद्दिष्टा
महाज्ञानस्वरूपतः ॥ ३१ ॥
स्फुटं भैरवहृज्ज्ञान-
मिदं त्वेकाक्षरं परम् ।
अमृतं केवलं खस्थं
यद्वा सावित्रिकायुतम् ॥ ३२ ॥
शून्यद्वयसमोपेतं
पराया हृदयं परम् ।
युग्मयागे प्रसिद्धं तु
कर्तव्यं तत्त्ववेदिभिः ॥ ३३ ॥

अन्येऽप्येकाक्षरा ये तु
एकवीरविधानतः ।
गुप्ता गुप्ततरास्ते तु
अंगाभिजनवर्जिताः ॥ ३४ ॥
यष्टव्याः साधकेन्द्रैस्तु
कुलस्थाः सिद्धिदायकाः ।
कुलक्रमविधानेन
सूक्ष्मविज्ञानयोगतः ॥ ३५ ॥
अनुष्ठेयाः सदा देवि
स्त्रिया वा पुरुषेण वा ।
सकारो दीर्घषट्केन
युक्तोऽङ्गान्याननानि तु ॥ ३६ ॥
स्यात् स एव परं ह्रस्व-
पञ्चस्वरखसंयुतः ।
ओंकारैः पञ्चभिर्मन्त्रो
विद्याङ्गहृदयं भवेत् ॥ ३७ ॥
प्रणवश्चामृते तेजो-
मालिनि स्वाहया सह ।

एकादशाक्षरं ब्रह्म-
　　शिरस्तन्मालिनीमते ॥ ३८ ॥
वेदवेदनि हूं फट्च
　　प्रणवादियुता शिखा ।
वज्रिणे वज्रधराय
　　स्वाहेत्योंकारपूर्वकम् ॥ ३९ ॥
एकादशाक्षरं वर्म
　　पुरुष्टुतमिति स्मृतम् ।
तारो द्विजिह्वः खशर-
　　स्वरयुग्जीव एव च ॥ ४० ॥
नेत्रमेतत्प्रकाशात्म
　　सर्वसाधारणं स्मृतम् ।
तारः श्लीं पशु हुं फट् च
　　तदस्त्रं रसवर्णकम् ॥ ४१ ॥
लरटक्षवयैर्दीर्घैः
　　समयुक्तैः सबिन्दुकैः ।
इन्द्रादयस्तदस्त्राणि
　　ह्रस्वैर्विष्णुप्रजापती ॥ ४२ ॥

स्मृतौ तुर्यद्वितीयाभ्यां
ह्रस्वाभ्यां पञ्चचक्रके ।
नमः स्वाहा तथा वौषट्
हुं वषट् फट् च जातयः ॥४३॥
अङ्गेषु क्रमशः षट्सु
कर्मस्वथ तदात्मिकाः ।
जपे होमे तथाप्याये
समुच्चाटेऽथ शान्तिके ॥ ४४ ॥
अभिचारे च मन्त्राणां
नमस्कारादिजातयः ।
अक्षिषण्मुनिवर्गेभ्यो
द्वितीयाः सह बिन्दुना ॥४५ ॥
योन्यर्णेन च मातॄणां
सद्भावः कालकर्षिणी ।
आद्योज्झितो वाप्यन्तेन
वर्जितो वाथ संमतः ॥ ४६ ॥
जीवः प्राणपुटान्तःस्थः
कालानलसमद्युतिः ।

अतिदीप्तस्तु वामांघ्रि-
भूषितो मूर्ध्नि बिन्दुना ॥ ४७ ॥
दक्षजानुगतश्चायं
सर्वमातृगणार्चितः ।
अनेन प्राणिताः सर्वे
ददते वाञ्छितं फलम् ॥४८॥
सद्भावः परमो ह्येष
मातॄणां भैरवस्य च ।
तस्मादेनं जपेन्मन्त्री
य इच्छेत्सिद्धिमुत्तमाम् ॥४९॥
रुद्रशक्तिसमावेशो
नित्यमत्र प्रतिष्ठितः ।
यस्मादेषा परा शक्ति-
र्भेदेनान्येन कीर्तिता ॥ ५० ॥
यावत्यः सिद्धयस्तन्त्रे
ताः सर्वाः कुरुते त्वियम् ।
अङ्गवक्त्राणि चाप्यस्याः
प्राग्वत्स्वरनियोगतः ॥ ५१ ॥

दण्डो जीवस्त्रिशूलं च
दक्षाङ्गुल्यपरस्तनौ ।
नाभिकण्ठौ मरुद्बुद्रौ
विसर्गः सत्रिशूलकः ॥ ५२ ॥

सर्वयोगिनिचक्राणा-
मधिपोऽयमुदाहृतः ।
अस्याप्युच्चारणादेव
संवित्तिः स्यात्पुरोदिता ॥५३॥

महाचण्डेति तु योगे-
श्वर्य इत्यष्टवर्णकम् ।
नवार्णेयं गुप्ततरा
सद्भावः कालकर्षिणी ॥ ५४ ॥

श्रीडामरे महायागे
परात्परतरोदिता ।
सुधाच्छेदकषण्ठाद्यै-
र्बीजं छेदकमस्वरम् ॥ ५५ ॥

अध्यर्धार्णा कालरात्रिः

क्षुरिका मालिनीमते ।
शतावर्तनया ह्यस्या
जायते मूर्ध्नि वेदना ॥ ५६ ॥
एवं प्रत्ययमालोच्य
मृत्युजिध्यानमाश्रयेत् ।
नैनां समुच्चरेद्देवि
य इच्छेद्दीर्घजीवितम् ॥ ५७ ॥
हृद्दण्डाग्नी शूलनभः-
प्राणाश्छेत्रनलौ तथा ।
कूटाग्नी सविसर्गाश्च
पञ्चाप्येतेऽथ पञ्चसु ॥ ५८ ॥
व्योमस्विति शिवेनोक्तं
तन्त्रसद्भावशासने ।
छेदिनी क्षुरिकेयं स्या-
द्यया योजयते परे ॥ ५९ ॥
बिन्द्विन्द्वनलकूटाग्नि-
मरुत्षष्ठस्वरैर्युतम् ।

आपादतलमूर्धान्तं
स्मरेदस्त्रमिदं ज्वलत् ॥ ६० ॥
कुञ्चनं चाङ्गुलीनां तु
कर्तव्यं चोदनं ततः ।
जान्वादिपरचक्रान्तं
चक्राच्चक्रं तु कुञ्चयेत् ॥ ६१ ॥
कथितं सरहस्यं तु
सद्योनिर्वाणकं परम् ।
अथोच्यते ब्रह्मविद्या
सद्यःप्रत्ययदायिनी ॥ ६२ ॥
शिवः श्रीभूतिराजो या-
मस्मभ्यं प्रत्यपादयत् ।
सर्वेषामेव भूतानां
मरणे समुपस्थिते ॥ ६३ ॥
यया पठितयोत्क्रम्य
जीवो याति निरञ्जनम् ।

अविनाभावेति शक्तिशुद्धात्मनोरैकात्म्यात् ।

यदुक्तं तत्र

'अविनाभावतो देवि शक्तेः शुद्धात्मना सह ।
शिवं शक्तिं विजानीयात्प्राणः शुद्धात्मसंज्ञकः ॥
एकरूपतया ज्ञेयावाधाराधेययोगतः ।'

इति । अन्त्यस्य च अस्य बीजस्य

'हृदयार्णं नितम्बार्णं दक्षजानुगतं प्रिये ।
सा देवी स शिवस्तच्च विश्वं तस्यान्यविस्तरः ।
ग्रन्थकोटिसहस्राणामेतत् सारं विचिन्तयेत् ॥
प्रभावोऽस्या न शक्येत वक्तुं कल्पशतैरपि ।'

इत्यादिना श्रीदेवीपञ्चशतिके माहात्म्यमुक्तम् । अत्र च श्रीमदोजराजस्य पाठव्यत्ययात् मतान्तरमिति तद्गुरव एव प्रमाणम् । हंसो ह, अमृतं स, कालरुद्रः ऊ, भुवनेशः औ, अनङ्गद्वयं विसर्गः, स्हसौः । षट्चक्रेति षडवयवत्वात् । प्राणो ह, दण्डो रेफः, गुह्यशक्तिरी, इच्छा अः, एवं ह्रीः । अमृतं स, खेति आकाशबीजं ह, एवं स्ह । बिन्दुरत्र अविनाभावित्वादाक्षेप्यः । यद्वेति पक्षान्तरे । सावित्रिका औ, तेन शून्यद्वयं विसर्गः, एवं सौः । युग्मयागो यामलम् । यद्यपि च एतत्

'..................जीवः सहचतुर्दशः ।' (२७ श्लो०)

इत्यादिना समनन्तरमेव उद्धृतं, तथापि पुनः

श्रीत्रिशिरोभैरवग्रन्थशय्यानुगुण्यादुक्तमिति न कश्चिद्दोषः। अन्ये इति

'जीवः प्राणस्थ..................।' (श्लो० २८)

इत्यादिना उक्ताः। अभिजनेति वक्त्रैः। स एवेति सकारः। खेति बिन्दुः। तदुक्तं

'जीवो दीर्घस्वरैः षड्भिः पृथग्जातिसमन्वितः।
विद्यात्रयस्य गात्राणि ह्रस्वैर्वक्त्राणि पञ्चभिः॥'

(मा०वि० ३।६१)

इति। अत्र च शिखायां कवचबीजमिति श्रीत्रिशिरोभैरवानुयायिनः, चतुष्कलमिति श्रीदेव्यायामलोपजीविनः, अस्मद्गुरवस्तु द्वितीयमेव पक्षमामनन्ति यदिह श्रीपूर्वशास्त्रानुदितस्यापि नेत्रमन्त्रस्य श्रीत्रिशिरोभैरवीयं मतमपहाय श्रीदेव्यायामलप्रक्रमेणाभिधानात् तदर्थ एव विवक्षित इति। तथाच त्रिशिरोभैरवः

'गायत्रीं पञ्चधा कृत्वा शुक्रया तु समन्विताम्।
हृदयायेति मन्त्रोऽयं सर्वज्ञो हृदयं परम्॥
वागीशीं केवलां गृह्य नितम्बं तु समालिखेत्।
निवृत्तिस्थं तु तं कृत्वा तारा तु तदनन्तरम्॥
द्विधायोज्य ज्ञानशक्त्या युक्ता शूलं समुद्धरेत्।
दण्डेन रहितं कृत्वा गायत्र्या तु समन्वितम्॥
महाकाली पयोयुक्ता मायाशक्त्या तु पूतना।
नादिनी जिह्वया युक्ता परमा कण्ठसंयुता॥

पयोन्वितां तु तां कृत्वा अम्बिका पयसा युता ।
शिरस्त्रिशिरनाथस्य तृप्तियुक्तमुदाहृतम् ॥
ज्ञानशक्तिस्तु कण्ठस्था दहनीं केवलां न्यसेत् ।
द्विधायोज्य समालिख्य नादिनी तदनन्तरम् ॥
मायया तु समायुक्ता मोहिनी अम्बिकायुता ।
शुक्रादेव्या समायुक्ता फेङ्कारी तदनन्तरम् ॥
कपालं चैव तस्यान्ते स्वरार्धेन विवर्जितम् ।
अनादिबोधसंज्ञा तु शिखा प्रोक्ता सुरेश्वरि ॥
शिखिनीं केवलां दद्याज्ञयन्ती दण्डसंयुता ।
जिह्वायुक्ता तु संयोज्या दृग्युक्ता च जनार्दनी ॥
शिखिनी केवलोद्धार्या त्रिशूलं दण्डसंयुतम् ।
प्रियदर्शन्यतो दण्डः पयसा तु समन्वितः ।
वायुवेगा तु परमा शिखिनी पयसा युता ।
अम्बिका पयसा युक्ता अभेद्यं कवचं विदुः ॥
चामुण्डा परमा शक्तिरम्बिका च ततोद्धरेत् ।
सावित्र्या सहिताः सर्वा बिन्दुना समलङ्कृताः ।
नेत्रत्रयं तु देवस्य आख्यातं तव सुव्रते ।
कुसुमा पूतना चैव गुह्यशक्तिसमन्विता ॥
शुक्रया मस्तकोपेता हृदयं केवलं ददेत् ।
गुह्यं मोहनयाभेद्य अम्बिका बिन्दुसंयुता ॥
प्रज्ञाशक्तिसमारूढा फेङ्कारी तु कपालिनीम् ।
भिन्नां तु योजयेच्चाशु अस्त्रं भानुसमप्रभम् ।'
महापाशुपतं ख्यातं सर्वासिद्धिविनाशनम् ।'

इति । श्रीदेव्यायामलमपि

'पञ्चधा हृदयं चास्य आदिवर्णं तु यत्स्मृतम् ।
वागर्णं च नितम्बं च शिरोमालाद्यसंस्थितम् ॥
ऊरुं दक्षिणजानुस्थं द्विधा कृत्वा समन्ततः ।
परतस्तूद्धरेद्वर्णं शूलमोकारदीपितम् ॥
नितम्बं क्षीरयुक्तं तु शिरोमालातृतीयकम् ।
नि स्वाहा शिर आख्यातं प्रणवादिविभूषितम् ॥
प्रणवं कण्ठवर्णं च दक्षजानुनियोजितम् ।
द्विधा कृत्वा ततः पश्चात् सव्यपादं च मध्यतः ॥
सव्यपादं ततोद्धृत्य जिह्वार्णेन शिखा युता ।
अपरान्त्यद्वयं योज्य शिखा वज्रिण उद्धरेत् ।
कण्ठार्णं च त्रिशूलं च नेत्रे परत उद्धरेत् ।
क्षीरार्णे शूलदण्डं यस्वाहान्ते कवचोऽग्रतः ॥
प्रणवं शूलवर्णं तु कर्णपूरेण भूषितम् ।
दक्षिणेन नितम्बाढ्यमात्मा योज्यो विसर्गवान् ॥
नेत्रं देव्या भवेदेतन्मृत्युञ्जयकरं परम् ।
श्रीं पशु प्रणवाद्यं च प्राणं परत एव च ॥
युक्तं च सर्वतः कुर्याद्वामश्रवणभूषणे ।
शिखान्ताद्योजयेद्वर्णमस्त्रं परमदारुणम् ॥'

इति । तारः प्रणवः, द्विजिह्वो ज, ख बिन्दुः, शरस्वरः उ, जीवः सविसर्गः स । रसेति षट्, ट-कारो हि अनच्कत्वादिह न गणितः । दीर्घैरिति प्रागुक्तदीर्घषट्कयुक्तैः, कुबेरेशानयोस्तु षष्ठेन

द्वितीयेन च दीर्घेण संभिन्नौ सकारमकाराविति उक्तं सूमायुक्तैरिति । ह्रस्वैरिति दीर्घानुगुणैः । यदुक्तं

'पूतना शूलदण्डस्तु कपालं नाभिरेव च ।
शिखिनी वायुवेगा च परमा च नितम्बकः ॥
विज्ञेयाश्च महादेवि दीर्घयुक्ताः सबिन्दुकाः ।
मन्त्रास्तु लोकपालानां तदस्त्रा दीर्घवर्जिताः ॥'

इति । तुर्यद्वितीयाभ्यामिति ईकाराकाराभ्याम् । ह्रस्वाभ्यामिति इकाराकाराभ्यां

'तद्वन्नासापयोभ्यां तु कल्प्यौ विष्णुप्रजापती ।
स्वरावाद्यतृतीयौ तु वाचकौ पद्मचक्रयोः ॥'

इति । षट्स्विति काकाक्षिन्यायेन योज्यम् । कर्मणामपि हि षड्विधत्वमेव विविक्षितम् । तदात्मिका इति क्रमरूपा इत्यर्थः । तदात्मकत्वमेव दर्शयति जपे इत्यादिना । अक्षीति द्वितीयः कवर्गः । षडिति षष्ठः पवर्गः । मुनीति सप्तमो यवर्गः । द्वितीया इति खफराः । योन्यर्णेन एकारेण । एवं पञ्चपिण्डनाथः । यदुक्तं

'दन्तपङ्क्त्या द्वितीयं तु वामपादं तथैवच ।
अधो दण्डनियुक्तं तु दक्षजानुसमायुतम् ॥
तिलकेन समाक्रान्तं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।'

इति । आद्येति खकारेण, तेन फ्रें इति । अन्त्ये-

नापीति न केवलमाद्येन खकारेण यावदन्त्येन रेफेणापीत्यर्थः, तेन फें इति । जीवः स । प्राणयोर्हकारयोः पुटम् । कालानलो र । वामाङ्घ्रिः फ । अतिदीप्तोऽधोवर्तिना रेफेण । दक्षजानुरे । स्वरेति ह्रस्वदीर्घभेदेन । दण्डो र । जीवः स । त्रिशूलं ज । दक्षाङ्गुलिर्भ । अपरो दक्षापेक्षया वामः स्तनो ल । नाभिः क्ष । कण्ठो व । मरुत् य । रुद्रः ऊ । विसर्गः अः । त्रिशूलं औ । अष्टमश्च अत्र वर्णः शण्ठाद्य इति संहितया आवेदितम् । तदुक्तं

'कालं सर्वगतं चैव दारणाक्रान्तमस्तकम् ।
तृतीयाद्यं तरङ्गं च डाकिनीमर्मसंयुतम् ॥
पवनं नवमे युक्तं तस्मात्सप्तममेयुतम् ।
लक्ष्मीबीजं ततोद्धृत्य उदधीशसमन्वितम् ॥
सोमात्सप्तममुद्धृत्य नववर्णा कुलेश्वरी ।

इति । कालो म । सर्वगतो ह । दारणा आ । तृतीयाद्यं च । तरङ्गं ण, डाकिनीमर्म ड । पवनो य । नवमः ओ । तस्मादिति एकारात् सप्तमो ग, ए एकारः । लक्ष्मीबीजं श, उदधीशो व । सोमात् सप्तमः ऋ । नववर्णेयमिति

'.........सद्भावः कालकर्षिणी ।' (श्लो० ४६)

इत्युक्त्या सद्भावादिभ्य एकतमेन सहेत्यर्थः । इयता च अनयोः पिण्डयोः पिण्डनाथेन समव्याप्तिकत्वमावेदितम् । परात्परतरेति । यदुक्तं तत्र

'या सा सङ्कर्षिणी देवी परातीता व्यवस्थिता ।'

इति । सुधा स, छेदकं क, शण्ठाद्यं ऋ, छेदकमस्वरमिति अनच्ककककारमेवं स्कृक् । तदुक्तं

'जीवमादिद्विजारूढं शिरोमालादिसंयुतम् ।
कृत्वा ततोऽग्रे कुर्वीत द्विजमाद्यमजीवकम् ॥
इत्येषा कथिता कालरात्रिर्मर्मनिकृन्तनी ।
नैनां समुच्चरेद्देवि य इच्छेद्दीर्घजीवितम् ॥
शतार्धोच्चारयोगेन जायते मूर्ध्नि वेदना ।
एवं प्रत्ययमालोच्य मृत्युजिद्ध्यानमाश्रयेत् ॥'

(मा० वि० १७।३१)

इति । दण्डो र, अग्निः र, तौ च द्विः; तेन र्रः र्रः । प्राणो ह, नभः क्ष, शूलं ज, एवं ह्क्ष्जः । छेत्ता क, अनलो र, एवं क्रः । कूटं क्ष, अग्निः र, एवं क्ष्रः । बिन्दुः, इन्दुः स, अनलो र, कूटं क्ष, अग्निः र, मरुत् य, षष्ठः स्वरः ऊ, एवं स्र्क्ष्र्यूँ ॥

सद्यःप्रत्ययदायित्वमेव अस्या दर्शयति

या ज्ञानिनोऽपि संपूर्ण-
　　कृत्यस्यापि श्रुता सती ॥ ६४ ॥

प्राणादिच्छेदजां मृत्यु-
व्यथां सद्यो व्यपोहति ।
यामाकर्ण्य महामोह-
विवशोऽपि क्रमाद्गतः ॥ ६५ ॥
प्रबोधं वक्तृसांमुख्य-
मभ्येति रभसात्स्वयम् ।
परमपदात्त्वमिहागाः
सनातनस्त्वं जहीहि देहान्तम् ॥६६॥
पादाङ्गुष्ठादि विभो
निबन्धनं बन्धनं ह्युग्रम् ।
आर्यावाक्यमिदं पूर्वं
भुवनाख्यैः पदैर्भवेत् ॥ ६७ ॥
गुल्फान्ते जानुगतं
जत्रुस्थं बन्धनं तथा मेढ्रे ।
जहिहि पुरमध्यमध्यं
हृत्पद्मात्त्वं समुत्तिष्ठ ॥ ६८ ॥
एतावद्भिः पदैरेत-
दार्यावाक्यं द्वितीयकम् ।

हंस हयग्रीव विभो
सदाशिवस्त्वं परोऽसि जीवाख्यः॥६९
रविसोमवह्निसङ्घ-
ट्टबिन्दुदेहो हहह समुत्क्राम ।
तृतीयमार्यावाक्यं प्रा-
क्संख्यैरेकाधिकैः पदैः ॥ ७० ॥
हंसमहामन्त्रमयः
सनातनस्त्वं शुभाशुभापेक्षी ।
मण्डलमध्यनिविष्टः
शक्तिमहासेतुकारणमहार्थः ७१
कमलोभयविनिविष्टः
प्रबोधमायाहि देवतादेह ।
आर्यावाक्यमिदं सार्धं
रुद्रसंख्यपदेरितम् ॥ ७२ ॥
निःश्वासे त्वपशब्दस्य
स्थानेऽस्त्युप इति ध्वनिः ।

अज्ञानात्त्वं बद्धः
प्रबोधितोत्तिष्ठ देवादे ॥ ७३ ॥

एतत्पञ्चममार्यार्ध-
वाक्यं स्यात्सप्तभिः पदैः ।

व्रज तालुसाह्वयान्तं
ह्यौडम्बरघट्टितं महाद्वारम् ॥ ७४ ॥

प्राप्य प्रयाहि हंहो
हंहो वा वामदेवपदम् ।

आर्य्यावाक्यमिदं षष्ठं
स्याच्चतुर्दशभिः पदैः ॥ ७५ ॥

ग्रन्थीश्वर परमात्मन्
शान्त महातालुरन्ध्रमासाद्य ।

उत्क्रम हे देहेश्वर
निरञ्जनं शिवपदं प्रयाह्याशु ॥७६॥

आर्यावाक्यं सप्तमं स्या-
त्तच्चतुर्दशभिः पदैः ।

प्रभञ्जनस्त्वमित्येवं
पाठो निःश्वासशासने ॥ ७७ ॥

आक्रम्य मध्यमार्गं
　　प्राणापानौ समाहृत्य ।
धर्माधर्मौ त्यक्त्वा
　　नारायण याहि शान्तान्तम् ॥ ७८ ॥
आर्यावाक्यमिदं प्रोक्त-
　　मष्टमं नवभिः पदैः ।
हे ब्रह्मन् हे विष्णो
　　हे रुद्र शिवोऽसि वासुदेवस्त्वम् ७९
अग्नीषोमसनातन-
　　मृत्पिण्डं जहिहि हे महाकाश ।
एतद्भुवनसंख्यातै-
　　रार्य्यावाक्यं प्रकीर्तितम् ॥ ८० ॥
सनात्म त्रिपिण्डमिति
　　महाकोशमिति स्थितम् ।
पदत्रयं तु निःश्वास-
　　मुकुटोत्तरकादिषु ॥ ८१ ॥
अङ्गुष्ठमात्रममल-
　　मावरणं जहिहि हे महासूक्ष्म ।

आर्य्यावाक्यमिदं षड्भिः
पदैर्दशममुच्यते ॥ ८२ ॥
अलं द्विरिति सूक्ष्मं चे-
त्येवं श्रीमुकुटोत्तरे ।
पुरुषस्त्वं प्रकृतिमयै-
र्बद्धोऽहङ्कारतन्तुना बन्धैः ॥ ८३ ॥
अभवाभव नित्योदित
परमात्मंस्त्यज सरागमध्वानम् ।
एतत्त्रयोदशपदं
स्यादार्यावाक्यमुत्तमम् ॥ ८४ ॥
ह्रींहूंमन्त्रशरीरम-
विलम्बमाशु त्वमेहि देहान्तम् ।
आर्यार्धवाक्यमेतत्स्याद्
द्वादशं षट्पदं परम् ॥ ८५ ॥
तदिदं गुणभूतमयं
त्यज स्व षाट्कौशिकं पिण्डम् ।
स्यात् त्रयोदशमार्यार्धं
पदैः सप्तभिरीदृशम् ॥ ८६ ॥

मा देहं भूतमयं
प्रगृह्यतां शाश्वतं महादेहम् ।
आर्यार्धवाक्यं तावद्भिः
पदैरेतच्चतुर्दशम् ॥ ८७ ॥
मण्डलममलमनन्तं
त्रिधा स्थितं गच्छ भित्त्वैतत् ।
आर्यार्धवाक्यमष्टाभिः
पदैः पञ्चदशं त्विदम् ॥ ८८ ॥
सकलेयं ब्रह्मविद्या
स्यात्पञ्चदशभिः स्फुटैः ।
वाक्यैः पञ्चाक्षरैस्त्वस्या
निष्कला परिकीर्त्यते ॥ ८९ ॥
प्रतिवाक्यं ययाद्यन्त-
योजिता परिपठ्यते

भुवनाख्यैरिति चतुर्दशभिः । एतावद्भिरिति चतुर्दशभिरेव । प्राक्संख्यैरेकाधिकैरिति पञ्चद-

शभिः। रुद्रसंख्यैरिति एकादशभिः। उपइतीति तेन अत्र शुभाशुभापेक्षीति पाठः। निःश्वासशासने इति तत्र हि उत्क्रम हे देहेश प्रभञ्जनस्त्वं प्रयाह्याशु—इति पाठः, पदप्रविभागस्तु अविशिष्ट एव। नवभिरिति समाहृत्येत्यस्य एकत्वेन इष्टेः। भुवनसंख्यातैरिति चतुर्दशभिः। अग्नीषोमसनातनमृत्पिण्डेति एकमेव पदम्। आर्य्यावाक्यमिति अर्थात् नवमम्। पदत्रयमिति निःश्वासादौ हि अग्नीषोमसनात्म त्रिपिण्डं जहिहि हे महाकोशमिति पाठः, तेन अत्र पञ्चदश पदानीति सिद्धम्। आर्यावाक्यमिति अर्थादर्धम्। द्विरिति द्वौ वारौ, तेन अत्र अङ्गुष्ठमात्रमलमलमावरणं जहिहि हे महासूक्ष्ममिति पाठः। आर्यावाक्यमिति अर्थादेकादशम्। तावद्भिरिति सप्तभिः। पञ्चदशभिर्वाक्यैरिति, आर्याभिस्तु द्वादशभिः सार्धाभिः॥

निष्कलामेव ब्रह्मविद्यां निर्दिशति

तारो माया वेदकलो
मातृतारो नवात्मकः॥ ९०॥

इति पञ्चाक्षराणि स्युः
　　प्रोक्तव्याप्त्यनुसारतः ।
बिन्दुप्राणामृतजलं
　　मरुत्षष्ठस्वरान्वितम् ॥ ९१ ॥
एतेन शक्त्युच्चारस्थ-
　　बीजेनालभ्यते पशुः ।
कृतदीक्षाविधिः पूर्वं
　　ब्रह्मघ्नोऽपि विशुद्ध्यति ॥९२॥
लघुत्वेन तुलाशुद्धिः
　　सद्यःप्रत्ययकारिणी ।
तारः शमरयैः पिण्डो
　　नतिश्च चतुरर्णकम् ॥ ९३ ॥
शाकिनीस्तोभनं मर्म
　　हृदयं जीवितं त्विदम् ।
षष्ठप्राणात्रिकूटोर्ध्व-
　　बाहुशूलाख्यबिन्दुभिः ॥९४॥
अनच्कनासाधोवक्र-
　　चन्द्रखण्डैश्च मण्डितम् ।

हृदयं भैरवाख्यं तु
सर्वसंहारकारकम् ॥ ९५ ॥

वेदकलश्चतुष्कलः । मातृतारः फ्रंकारः । नवात्मा बिन्दुप्राणदण्डनाभिनितम्बवामस्तनकण्ठवामस्कन्धवामकर्णाभरणाक्षरारब्धः । एतच्च सार्धमार्याद्वादशकमवमृष्टप्रागुक्तार्थसतत्त्वस्य स्वयमवगन्तुं शक्यत्वात् ग्रन्थविस्तरभयाच्च न प्रातिपद्येन व्याख्यातमिति न विद्वद्भिरस्मभ्यमसूयितव्यम् । बिन्दुः शून्यं, प्राणो ह, अमृतं स, जलं व, मरुत् य, षष्ठस्वरः ऊ; एवं ह्स्व्यूं । शमरयैरिति गुह्यनितम्बदण्डवामस्कन्धैः, तेन श्म्र्यूं नम इति । षष्ठः ऊ, प्राणो ह, त्रिकूटः क्ष, ऊर्ध्वबाहुर्म्र, शूलमौ, बिन्दुः शून्यं, अनच्को नादः, नासा शक्तिरधोवक्त्रश्चन्द्रखण्डः अर्धचन्द्रः; एवं ह्क्ष्म्रौं ॥ ९५ ॥

सर्वसंहारकत्वमेव अस्य दर्शयति

अग्निमण्डलमध्यस्थ-
भैरवानलतापिताः ।

वशमायान्ति शाकिन्यः
स्थानमेतेन चेद्दहेत् ॥ ९६ ॥
विसर्जयेत्ताः प्रथम-
मन्यथा च्छिद्रयन्ति ताः ।
ह्रीं क्लीं व्लें क्लें एभिर्वर्णै-
र्द्वादशस्वरभूषितैः ॥ ९७ ॥
प्रियमेलापनं नाम
हृदयं सम्पुटं जपेत् ।
प्रत्येकमथवा द्वाभ्यां
सर्वैर्वा विधिरुत्तमः ॥ ९८ ॥

वशमायान्तीति हठेन मेलापं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रथममिति मेलापसामनन्तर्येणेत्यर्थः । एभिर्वर्णैरिति मायाबीजकामराजाभ्यां वामस्तनदक्षजानुबिन्दुसंभिन्नाभ्यां कण्ठादिदन्ताभ्यां चेत्येवंरूपैः । प्रत्येकमिति यथा क्लं व्लं क्लं ह्रीं क्लं व्लं क्लं इति । द्वाभ्यामिति यथा व्लां क्लां ह्रीं क्लीं व्लां क्लां इति, ह्रिं क्लिं व्लिं क्लिं ह्रीं क्लीं व्लें क्लें क्लिं व्लिं क्लिं ह्रिं इति । एवं स्वरान्तरभूषितत्वेऽपि ज्ञेयम् ॥ ९८ ॥

अत्रैव गुर्वागमौ दर्शयति

तुलामेलकयोगः श्री-
तन्त्रसद्भावशासने ।
य उक्तः शम्भुनाथेन
स मया दर्शितः क्रमात् ॥९९॥

अथ वित्तविहीनानां
प्रपन्नानां च तत्त्वतः ।
देशकालादिदोषेण
न तथाध्यवसायिनाम् ॥१००॥

प्रकर्तव्या यथा दीक्षा
श्रीसन्तत्यागमोदिता ।
कथ्यते हाटकेशान-
पाताळाधिपचोदिता ॥ १०१॥

तदेव आह

श्रीनाथ आर्य भगव-
न्नेतत्त्रितयं हि कन्द आधारे ।

वरुणो मच्छन्दो भग-
दत्त इति त्रयमिदं हृदये ॥ १०२ ॥
धर्मादिवर्गसंज्ञा-
श्चत्वारः कण्ठदेशगाः पूज्याः ।
ह्रींश्रींपूर्वाः सर्वे
सम्बोधजुषश्च पादशब्दान्ताः ॥१०३
मूर्धतले विद्यात्रय-
मुक्तं भाव्यथ मनोऽभियोगेन ।
कुसुमैरानन्दैर्वा
भावनया वापि केवलया ॥ १०४ ॥
गुरुणा तत्त्वविदा किल
शिष्यो यदि मोक्षमात्रकृतहृदयः ।
मोक्षैकदानचतुरा
दीक्षा सेयं परोपनिषदुक्ता ॥ १०५ ॥
एतद्दीक्षादीक्षित
एतद्विद्यात्रयं स्मरन् हृदये ।

बाह्यार्चादि विनैव हि
व्रजति परं धाम देहान्ते ॥ १०६ ॥

धर्मादिवर्गेति धर्मार्थकाममोक्षलक्षणचतुर्वर्गः, तेन धर्मनाथः, अर्थनाथः, कामनाथः, मोक्षनाथ इति; सम्बोध आमन्त्रणं, तेन ह्रीं श्रीं श्रीनाथपादेत्यादिः क्रमः। उक्तमिति परापराद्यात्मकम्। भावीति वक्ष्यमाणम्। अथेति विकल्पे। मनोऽभियोगेनेति अनुसन्धानदार्ढ्येनेत्यर्थः। आनन्दैरिति तत्कारिभिः सुरादिभिः। परं धामेत्यनेन अस्या मुमुक्षुविषयत्वमेव निर्वाहितम् ॥

एतदेव विद्यात्रयं निर्दिशति

प्रणवो माया बिन्दु-
वर्णत्रयमादितः कुर्यात्।
पदपञ्चकस्य संबो-
धनयुक्तस्याग्निदयितान्ते ॥ १०७

प्रणवः ओं, माया ह्रीं, बिन्दुश्चतुष्कलतया हूँ। अग्निदयिता स्वाहा ॥ १०७ ॥

पदपञ्चकमेव निर्दिशति

सिद्धसाधनि तत्पूर्वं
शब्दब्रह्मस्वरूपिणि ।
समस्तबन्धशब्देन
सहितं च निकृन्तनि ॥१०८॥
बोधनि शिवसद्भाव-
जनन्यामन्त्रितं च तत् ।
पञ्चाष्टरन्ध्रत्र्यष्टार्ण-
क्रमेण पदपञ्चकम् ॥ १०९ ॥
खपञ्चार्णा परब्रह्म-
विद्येयं मोक्षदा शिवा ।
अनुत्तरेच्छे घान्तश्च
सत्रयोदशसुस्वरः ॥ ११० ॥
अस्य वर्णत्रयस्यान्ते
त्वन्तःस्थानां चतुष्टयम् ।
वर्गाद्यश्चौ त्र्यस्रबिन्दु-
युक् पान्तोऽर्णत्रयादतः॥१११॥

महाहाटकशब्दा-
    द्यमीश्वरीत्यर्णसप्तकम् ।
आमन्त्रितं क्षमस्वेति
    त्र्यर्णं पापान्तकारिणि ॥११२॥

षडर्णं पापशब्दादि-
    विमोहनिपदं ततः ।
पापं हन धुन द्विर्द्वि-
    र्दशार्णं पदमीदृशम् ॥ ११३ ॥

पञ्चम्यन्तं षडर्णं स्या-
    द्रुद्रशक्तिवशादिति ।
तत एकाक्षरं यत्त-
    द्विसर्गब्रह्म कीर्तितम् ॥ ११४॥

तदनच्कतकारेण
    सहैकीभावतः पठेत् ।
रन्ध्राब्धिवर्णा विद्येयं
    दीक्षाविद्येति कीर्तिता ॥११५॥

मायार्णञ्च परे ब्रह्मे
चतुर्विद्ये पदत्रयम् ।
अष्टार्णमथ पञ्चार्णं
योगधारिणिसंज्ञितम् ॥११६॥

आत्मान्तरात्मपरमा-
त्मरूपं च पदत्रयम् ।
एकारान्तं बोधनस्थं
दशार्णं परिकीर्तितम् ॥११७॥

रुद्रशक्तीति वेदार्णं
स्याद्रुद्रदयितेऽथ मे ।
पापं दहदहेत्येषा
द्वादशार्णा चतुष्पदी ॥११८॥

सौम्ये सदाशिवे युग्मं
षट्कं बिन्द्विषुसावहा ।
सार्धवर्णचतुष्कं त-
दित्येषा समयापहा ॥११९॥

विद्या सार्धार्णखशर-
संख्या सा पारमेश्वरी ।

पदपञ्चकस्यैव वर्णविभागमपि आह पञ्चे-त्यादि । रन्ध्रेति नव । खपञ्चार्णेति पञ्चाशद्वर्णाः, एवं ओं ह्रीं हूँ बोधनि ओं ह्रीं हूँ शिवसद्भावजननि स्वाहा । अनुत्तरः अ, इच्छा इ । घान्तः ङ । त्रयोदशः स्वर ओ । अन्तःस्था यरलवाः । वर्गाद्यः अ । अश्वो ण । त्र्यस्रं ए बिन्दुयुक् पान्तः फ, एवं फें । विसर्गब्रह्म स, रन्ध्राब्धीति एकान्नपञ्चाशत् । एवं अइङोयरलवअणफें महाहाटकेश्वरि क्षमस्व पापान्तकारिणि पापविमोहनि पापं हन हन धुन धुन रुद्रशक्तिवशात् सत् । मायार्णं ह्रीं । एकारान्तं बोधनस्थमिति तेन आत्मे अन्तरात्मे परमात्मे इति । चतुष्पदीति दह दहेति एकमेव हि पदम् । युग्मं पदयोः । षट्कं वर्णानाम् । बिन्दुः हूँ । इषुः फट् । सावहा स्वाहा । खशरेति पञ्चाशत् । सार्धार्णंट् । एवं ह्रीं परे ब्रह्मे चतुर्विद्ये योगधारिणि आत्मे अन्तरात्मे परमात्मे रुद्रशक्तिरुद्रदयिते मे पापं दह दह सौम्ये सदाशिवे हूँ फट् स्वाहा ॥

एतच्च अस्माकं गुरुभिरुपदिष्टमित्याह

एतद्विद्यात्रयं श्रीम-
　　द्भूतिराजो न्यरूपयत् ॥१२०॥
यः साक्षादभजच्छ्रीमा-
　　ञ्छ्रीकण्ठो मानुषीं तनुम् ।

ननु इह मन्त्राणां स्वरूपं दर्शितं, वीर्यं पुनः कस्मात् न उक्तमित्याशङ्क्य आह

अत्र वीर्यं पुरैवोक्तं
　　सर्वत्रानुसरेद्गुरुः ॥ १२१ ॥
अर्थबीजप्रवेशान्त-
　　रुच्चाराद्यनुसारतः ।
नहि तत्किंचनाप्यस्ति
　　यत्पुरा न निरूपितम् ॥१२२॥
निष्फला पुनरुक्तिस्तु
　　नास्मभ्यं जातु रोचते ।

ननु अनेकप्रकारं हि तद्वीर्यं, तत् केन प्रकारेण एतदित्याशङ्क्य आह अर्थेत्यादि ॥

एतदेव अर्धेन उपसंहरति

इत्येवं मन्त्रविद्यादि-
स्वरूपमुपवर्णितम् ॥ १२३ ॥

इति शिवम् ॥

श्रीमद्गुरूपदेशासादितमात्रस्वरूपपरितृप्तः ।
एतज्जयरथनामा निरणैषीदाह्निकं त्रिंशम् ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके मन्त्रादिप्रकाशनं नाम त्रिंश-
माह्निकम् ॥ ३० ॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

एकत्रिंशमाह्निकम् ।

विद्यामायाप्रकृतित्रिप्रकृतिकमध्वसप्तकारमिदम् ।
विश्वत्रिशूलमभितो विकासयञ्जयति कौशिकः शंभुः ॥

इदानीं तात्पर्यतो मण्डलस्वरूपं वक्तुमुपक्रमते

अथ मण्डलसद्भावः
संक्षेपेणाभिधीयते ।

तत्र तावत् चतुरस्रासिद्धिमाह

साधयित्वा दिशं पूर्वां
सूत्रमास्फालयेत्समम् ॥ १ ॥
तदर्धयित्वा मध्यप्राक्-
प्रतीचीष्वङ्कयेत्पुनः ।

ततोऽप्यर्धतदर्धार्ध-
मानतः पूर्वपश्चिमौ ॥ २ ॥
अङ्कयेत्तावता दद्यात्
सूत्रेण भ्रमयुग्मकम् ।
मत्स्यसन्धिद्वयं त्वेवं
दक्षिणोत्तरयोर्भवेत् ॥ ३ ॥
तन्मध्ये पातयेत्सूत्रं
दक्षिणोत्तरसिद्धये ।
यदि वा प्राक्पराक्तुल्य-
सूत्रेणोत्तरदक्षिणे ॥ ४ ॥
अङ्कयेदपरादङ्कात्
पूर्वादपि तथैव ते ।
मत्स्यमध्ये क्षिपेत्सूत्र-
मायतं दक्षिणोत्तरे ॥ ५ ॥
मतक्षेत्रार्धमानेन
मध्यादिक्ष्वङ्कयेत्ततः ।
सूत्राभ्यां दिग्द्वयोत्थाभ्यां
मत्स्यः स्यात्प्रतिकोणगः ॥ ६ ॥

मत्स्येषु वेदाः सूत्राणी-
त्येवं स्याच्चतुरस्रकम् ।

विषुवच्छङ्कुच्छायादिना पूर्वामर्थात् पश्चिमां च दिशं सायं प्रातश्च साधयित्वा जिघृक्षितचतुर्हस्तादिक्षेत्रसाम्येन पूर्वपश्चिमदिगायतं सूत्रं दद्यात् । तच्च सममर्धयित्वा मध्ये पूर्वस्यां पश्चिमायां च दिशि अङ्कयेत् रेखात्रयेण चिह्नयेदित्यर्थः । तदनन्तरमपि सकलसूत्रापेक्षया चतुर्भागात्मनोऽर्धस्य अष्टभागात्मनस्तदर्धस्य षोडशभागात्मनस्तदर्धस्य च मानमवलम्ब्य पूर्वपश्चिमावङ्कयेत् दिग्द्वये बहिर्गत्या तत्र तत्र रेखाषट्कं दद्यादित्यर्थः । ततोऽपि तावता पूर्वपश्चिमदिग्द्वयीयतत्तदर्धद्वयमानेन सूत्रेण तत्र तत्र अङ्कस्थाने वामं दक्षिणं च परिस्थाप्य क्रमेण दक्षिणस्यामुत्तरस्यां च दिशि भ्रमयुग्मं दद्यात् येन तत्र काकपक्षाकृति मत्स्यसन्धिद्वयं स्यात् । तस्य मत्स्यसन्धिद्वयस्य मध्ये च पातितेन दक्षिणोत्तरायतेन सूत्रेण तद्दिग्द्वयसिद्धिः । यद्वेति अत्रैव पक्षान्तरोपक्रमः । प्राक्प-

राक्तुल्येति सकलेनेत्यर्थः। अपरादङ्कात् पूर्वादपीति अनेन अङ्केन सर्वशेषत्वेन शिक्षाया वचनम्। तथैवेति अनन्तरोक्तवत्। एवंच मध्यमधिकृत्य दिक्चतुष्टयसिद्धिनिमित्तभूतं सूत्रद्वयं चतुर्हस्तादिरूपतया अभिमतस्य क्षेत्रस्य अर्धमानेन दिक्षु अङ्कयेत् सर्वतः साम्यमुत्पादयितुं तत्र रेखाचतुष्टयं कुर्यादित्यर्थः। ततो दिक्चतुष्टयगतेभ्योऽङ्केभ्यश्च दिग्द्वयोत्थाभ्यां सूत्राभ्यां प्रतिकोणगो मत्स्यः स्यात् यथा पूर्वदक्षिणाभ्यामाग्नेये, पूर्वोत्तराभ्यामैशाने, पश्चिमदक्षिणाभ्यां नैर्ऋते, पश्चिमोत्तराभ्यां वायव्ये चेति। तेषु च प्रतिकोणगेषु चतुर्षु मत्स्येषु वेदाश्चत्वारि सूत्राणि दद्यादिति चतुरस्रसिद्धिः॥

ननु प्रतिशास्त्रमनेकानि मण्डलानि सन्ति, इह पुनः केषां सद्भावोऽभिधीयते इत्याशङ्कां गर्भीकृत्य स्वशास्त्राधिकारेण एषामानैक्येऽपि प्रधानभूतप्रातिनियतमण्डलाश्रयेण बहुप्रकारमुक्तानां शूलवर्तनानां कारणभूतं

'प्रधाने हि कृतो यत्नः फलवान् भवति।'

इत्याशयेन श्रीत्रिकसद्भावदर्शितं त्रित्रिशूलं मण्डलं प्रथमं वक्तुं प्रतिजानीते

एकस्मात्प्रभृति प्रोक्तं
शतान्तं मण्डलं यतः ॥ ७ ॥
सिद्धातन्त्रे मण्डलानां
शतं तत्पीठ उच्यते ।
यत्तन्मध्यगतं मुख्यं
मण्डलानां त्रयं स्मृतम् ॥ ८ ॥
मध्यशूलं त्रित्रिशूलं
नवशूलमिति स्फुटम् ।
तत्र शूलविधानं य-
दुक्तं भेदैरनन्तकैः ॥ ९ ॥
तद्योनि मण्डलं ब्रूमः
सद्भावक्रमदर्शितम् ।

तत्पीठ इति मण्डलपीठे । तन्मध्येति तच्छब्देन मण्डलशतपरामर्शः । उक्तमिति अर्थात् सिद्धातन्त्रे एव । यदुक्तम्

'अधुना मण्डलं पीठं कथ्यमानं शृणु प्रिये ।
मण्डलानां शतं प्रोक्तं सिद्धातन्त्रे वरानने ॥

तेषां नामानि वक्ष्यामि शृणुष्वैकाग्रमानसा ।
मण्डलानां वरारोहे शतं यावदनुक्रमात् ॥'

इति उपक्रम्य

'हाहारावं घनं रुद्धं सामयं चित्रकण्टकम् ।'

इत्यादि

'मध्यशूलं त्रित्रिशूलं नवशूलं तथैव च ॥'

इति मध्यम्

'अश्वमेधसमायुक्तं मण्डलानां शतं मतम् ।'

इत्यन्तम् ॥

तदेव आह

वेदाश्रिते चतुर्हस्ते
त्रिभागं सर्वतस्त्यजेत् ॥ १० ॥
भागैः षोडशभिः सर्वं
तत्तत्क्षेत्रं विभाजयेत् ।

चतुर्हस्ते इति षण्णवत्यङ्गुलात्मनि। त्रिभागमिति द्वात्रिंशदङ्गुलानि। सर्वत इति चतुर्दिक्कम्, तेन प्रतिदिक्कं षोडश षोडश अङ्गुलानि त्यजेत् द्वाराद्यर्थमवस्थापयेदित्यर्थः। तत् तस्मात् त्रिभागस्य त्यागात् हेतोस्तदवशिष्टं वक्ष्यमाणात्रित्रिशूलवर्तनोपयोगि सर्वं क्षेत्रं षोडशभिर्भागैर्वि-

भजेत् चतुरङ्गुलानि षट्पञ्चाशदधिकं शतद्वयं कोष्ठकानि कार्याणीत्यर्थः । समस्ते हि क्षेत्रे चतुर्विंशतिधा विभक्ते षट्सप्तत्यधिकं शतपञ्चकं कोष्ठकानि भवन्ति यतः प्रतिदिक्कं द्वाराद्यर्थं भागचतुष्टयस्य त्यागात् विंशत्यधिकं शतत्रयं कोष्ठकानि अवशिष्यन्ते इति तात्पर्यार्थः ॥

तत्र त्रिशूलवर्तनामेव कर्तुमुपक्रमते

ब्रह्मसूत्रद्वयस्याथ
मध्यं ब्रह्मपदं स्फुटम् ॥ ११ ॥
कृत्वावधिं ततो लक्ष्यं
चतुर्थं सूत्रमादितः ।
ततस्तिर्यग्व्रजेत् सूत्रं
चतुर्थं तदनन्तरे ॥ १२ ॥
कोष्ठे चेन्दुद्वयं कुर्या-
द्बहिर्भागार्धभागतः ।
तयोर्लग्नं ब्रह्मसूत्रा-
त्तृतीये मर्मणि स्थितम् ॥१३॥

कोष्ठकार्धेऽपरं चेति
युग्ममन्तर्मुखं भवेत् ।
ब्रह्मसूत्राद्द्वितीयस्मिन्
हस्ते मर्मणि निश्चलम् ॥ १४॥
कृत्वा पूर्णेन्दुयुगलं
वर्तयेत विचक्षणः ।
ब्रह्मसूत्रगतात् षष्ठात्
तिर्यग्भागात्तृतीयके ॥ १५ ॥
कृत्वार्धकोष्ठके सूत्रं
पूर्णचन्द्राग्रलम्बितम् ।
भ्रमयेदुन्मुखं खण्ड-
चन्द्रयुग्वह्निभागगम् ॥ १६ ॥
तिर्यग्भागद्वयं त्यक्त्वा
खण्डेन्दोः पश्चिमात्ततः ।
कोणं यावत्तथा स्याच्च
कुर्यात् खण्डं भ्रमद्वयम् ॥१७॥
सुतीक्ष्णकुटिलाग्रं त-
देकं शृङ्गं प्रजायते ।

द्वितीयस्मिन्नपि प्रोक्तः

श्रृङ्ग एष विधिः स्फुटः ॥१८॥

मध्यश्रृङ्गेऽथ कर्तव्ये

तृतीये ऊर्ध्वकोष्ठके ।

चतुर्थार्धे च चन्द्रार्ध-

द्वयमन्तर्मुखं भवेत् ॥ १९ ॥

तच्च पूर्णेन्दुमेकं प्रा-

ग्वर्तितं प्राप्नुयाद्यथा ।

अन्योन्यग्रन्थियोगेन

बद्धारत्वं प्रजायते ॥ २० ॥

एवं द्वितीयपार्श्वेऽस्य

खण्डेन्दुद्वयवर्तनात् ।

मध्याभ्यां गण्डिका श्लिष्टा

पराभ्यामग्रतो नयेत् ॥ २१ ॥

सूत्रं पार्श्वद्वये येन

तीक्ष्णं स्यान्मध्यशृङ्गगम् ।

पार्श्वद्वयाधरे पश्चा-

द्ब्रह्मसूत्रं द्वितीयकम् ॥ २२ ॥

अवधानेन संग्राह्य-
माचार्येणोहवेदिना ।
भवेत्पश्चान्मुखो मन्त्री
तस्मिंश्च ब्रह्मसूत्रके ॥ २३ ॥
मध्यशृङ्गं वर्जयित्वा
सर्वः पूर्वोदितो विधिः ।

तत इति अवधितया कृतात् ब्रह्मपदादारभ्ये-
त्यर्थः । सूत्रमिति नतु कोष्ठकम् । आदित इति
ऊर्ध्वक्रमेण । तत इति लक्ष्यीकृतात् चतुर्थात्
सूत्रात् । तिर्यगिति पार्श्वगत्या । तदनन्तरे इति
तत्समीपवर्तिनीत्यर्थः, तेन चतुर्थसूत्रात्मनि
मर्मस्थाने वामहस्तं निवेश्य ब्रह्मसूत्रापेक्षया
चतुर्थस्य तन्मर्मोपरिवर्तिनः कोष्ठकस्य अर्धा-
दारभ्य तदधस्तनकोष्ठकं यावत् बहिः, नतु
अन्तर्भागार्धभागमानमवलम्ब्य इन्दुद्वयं भ्रम-
गत्या कुर्यात् । ब्रह्मसूत्रात् तृतीये मर्मणि स्थि-
तमिति तदाश्रित्य स्थितमित्यर्थः, तेन तृतीये
मर्मणि दक्षिणं हस्तं निवेश्य कोष्ठके तदर्धे च
वामेन हस्तेन भ्रमणादन्तर्मुखं, नतु बहिर्मुखं,

तयोः समनन्तरवर्तितयोश्चन्द्रयोः संश्लिष्टमन्यच्च चन्द्रद्वयं कुर्यात् । ब्रह्मसूत्रापेक्षयैव च द्वितीयस्मिन् मर्मणि वामहस्तं दृढं विधाय अर्थादाद्येन्दुद्वयसंलग्नमन्यदपि पूर्णं, नतु अनन्तरवर्तितेन्दुवदर्धमिन्दुयुगलं, वर्तनीयम् । तेन ब्रह्मसूत्रादूर्ध्वगत्या द्वितीयभागान्तं नयेत् येन अत्र वक्ष्यमाणक्रमेण गण्डिकासंश्लेषः स्यात् । अत एव विचक्षण इति उक्तम् । ब्रह्मसूत्रगतादिति ब्रह्मपदमवधिं कृत्वा स्थितादित्यर्थः । षष्ठात् भागादिति, सूत्रात् पुनः सप्तमात् । तृतीयके इति ऊर्ध्वगत्या । पूर्णेति पाश्चात्यद्वितीयचन्द्रापेक्षया । यत् वक्ष्यति खण्डेन्दोः पश्चिमादिति, तेन द्वितीयार्धककोष्ठकसूत्रपृष्ठे दक्षिणं हस्तं निवेश्य अन्तःस्थपूर्णचन्द्राग्रादारभ्य उन्मुखमूर्ध्वमुखं वह्न्युप[ल]क्षितत्रित्वविशिष्टभागपर्यन्तं सूत्रं भ्रमयेत् । कथमित्याह खण्डचन्द्रयुगिति खण्डचन्द्रेण युज्यते सोऽत्रास्ति तदाकारमिति यावत् । ततोऽपि तृतीयादर्धकोष्ठकात् तिर्यग्भागद्वयं त्यक्त्वा अर्थात् तद्द्वितीयभागसूत्रार्धपृष्ठे दक्षिणं हस्तं निवेश्य पश्चिमात् पुनः ख-

ण्डेन्दोरारभ्य तत्सूत्रसमनन्तरवर्तितखण्डेन्दु-प्रान्तकोटिरूपं कोणं यावच्च भ्रमयेत् येन भ्रमणं तथा खण्डचन्द्रयुक् स्यादित्येवं खण्डं, नतु पूर्णं, भ्रमद्वयं कुर्यात् येन सुतीक्ष्णकुटिलाग्रं शृङ्गं स्यात्। तत इति आद्यादिति च पाठे तु ततः पश्चिमात् खण्डेन्दोरारभ्य आद्यात् प्रथमवर्तितात् खण्डचन्द्रात् ग्रामात्पूर्वमितिवत् कोणं यावदिति व्याख्येयम्, नतु पूर्ववाक्ये चन्द्रयुगिति चन्द्रयुग्ममुत्तरत्र च पश्चिमादाद्याच्च खण्डेन्दोः खण्डं भ्रमद्वयं कुर्यादित्यादिना इन्दुद्वयस्यैव वर्तनीयतया प्रक्रान्तत्वादाद्यशब्दस्य परामर्शनीयत्वाभावादानर्थक्यात् च। एतदेव शृङ्गान्तरेऽपि अतिदिशति द्वितीयस्मिन्नित्यादिना, अत्र तु पाणिविनिवेश एव अन्यथेति विशेषः। एवं पार्श्वशृङ्गद्वयवर्तनामभिधाय मध्यशृङ्गवर्तनामपि आह मध्येत्यादि। तृतीयेति ब्रह्मसूत्रापेक्षया। ऊर्ध्वेति नतु तिर्यक्। अन्तर्मुखमिति नतु बहिर्मुखम्। तदिति अर्धचन्द्रद्वयम्। एकमिति एकमेकं, तेन पूर्णेन्दुद्वयमपीत्यर्थः। अत्रैव प्रयोजनमाह यथेत्यादि। एतदेव पार्श्वा-

न्तरेऽपि अतिदिशति एवमित्यादिना। अस्येति मध्यशृङ्गस्य। श्लिष्टेति ऊर्ध्वाधरमेलनया। नयेदिति क्षेत्रान्तम्। एवं पूर्वक्षेत्रे वर्तनामभिधाय परत्रापि वक्तुमुपक्रमते पार्श्वेत्यादिना। द्वितीयकमिति अपरार्धगतत्वात्। ऊहवेदिनेति अतिदेशाद्यर्थावधारणनैपुण्यात्। एवंच अनेन किं कार्यमित्याह भवेदित्यादि। मध्यशृङ्गं वर्जयित्वेति तत्स्थाने दण्डस्य वर्तयिष्यमाणत्वात् ॥

इदानीं दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः शृङ्गवर्तनामाह

ततो यदुन्मुखं खण्ड-
　चन्द्रयुग्मं पुरोदितम् ॥ २४ ॥
ततो द्वयेन कर्तव्या
　गण्डिकान्तःसुसंगता ।
द्वयेनाग्रगसूत्राभ्यां
　मध्यशृङ्गद्वयं भवेत् ॥ २५ ॥

पुरेति पूर्वशूलवर्तनावसरे। सुसङ्गतेति पार्श्वशृङ्गयोः ॥ २५ ॥

एवमत्र त्रिशूलत्रयं वर्तयित्वा तदधोवर्ति पद्माद्यपि वर्तयितुमाह

अधो भागविवृद्ध्यास्य
पद्मं वृत्तचतुष्टयम् ।
ततश्चक्रं षोडशारं
द्वादशारं द्विधाथ तत् ॥ २६ ॥
मध्ये कुलेश्वरीस्थानं
व्योम वा तिलकं च वा ।
पद्मं वाथ षडरं वा
वियद्द्वादशकं च वा ॥ २७ ॥
त्रित्रिशूलेऽत्र सप्तारे
श्लिष्टमात्रेण मध्यतः ।
पद्मानामथ चक्राणां
व्योम्नां वा सप्तकं भवेत् ॥२८॥
मिश्रितं वाथ संकीर्णं
समासव्यासभेदतः ।

अधोऽस्येति शूलस्य, दण्डस्य तु उपरिष्टात् । तस्य हि अध एव अवस्थानमुचितम् । अत एव एषां शूलेन अन्तराच्छादनम्, एभिस्तु दण्डस्येति । अत एव उक्तं

'........ पञ्च तद्भागाः पद्मपीठतिरोहिताः ।'

इति । भागवृद्ध्येति एकद्व्यादिक्रमेण । द्विधा तदिति चतुर्विंशत्यरम्, तेन आदौ द्वादशारं, ततः षोडशारं चतुर्विंशत्यरं चेति । तिलकमिति बिन्दुमात्रकम् । श्लिष्टमात्रेणेति नतु आच्छादकत्वेन । वाशब्दो विकल्पे । सङ्करोऽत्र समस्तत्वे पद्मचक्रव्योम्नां व्यस्तत्वे वा पद्मचक्रयोः पद्मव्योम्नोश्चक्रव्योम्नोर्वा एकस्मिन्नरे । स्थितिमिश्रत्वं तु पृथगरेषु अवस्थानम् । तेन एकस्मादारभ्य षड्यावत् द्विकेषु परत्र तदेककेषु षट् प्रकाराः । एवं त्रिकाणामेककैः सह षडेव । एवं द्विकानामपि त्रिकैः सह षट् । त्रयाणां मिश्रतायामेकस्य पञ्चधा स्थितावेकत्र त्रिकं एकत्र द्विकं पञ्चसु एककानीति एकः, एकत्र एककमेकत्र त्रिकं पञ्चसु द्विकानीति द्वितीयः, एकत्र एककं एकत्र द्विकं पञ्चसु त्रिकाणीति तृतीय इति त्रयः । चतुर्धा स्थितौ तु एकत्र त्रिकं द्वयोर्द्विके चतुर्षु एककानीति एकः, एकत्र द्विकं द्वयोस्त्रिके चतुर्षु एककानीति द्वितीयः, एकत्र एककं द्वयोर्द्विके चतुर्षु त्रिकाणीति तृतीयः, एकत्र एककं द्वयोस्त्रिकं चतुर्षु द्विकानीति चतुर्थः, एकत्र त्रिकं

द्वयोरेकके चतुर्षु द्विकानीति पञ्चमः, एकत्र द्विकं द्वयोरेकके चतुर्षु त्रिकाणीति षष्ठ इति षट् । त्रिधा स्थितौ तु द्वयोर्द्विके द्वयोस्त्रिके त्रिषु एककानीति एकः, द्वयोर्द्विके द्वयोरेकके त्रिषु त्रिकाणीति द्वितीयः, द्वयोस्त्रिके द्वयोरेकके त्रिषु द्विकानीति तृतीयः इति त्रयः । द्वयोस्त्रिधा स्थितौ तु एकत्र एककं त्रिषु द्विकानि त्रिषु त्रिकाणीति एकः, एकत्र द्विकं त्रिषु एककानि त्रिषु त्रिकाणीति द्वितीयः, एकत्र त्रिकं त्रिषु द्विकानि त्रिषु एककानीति तृतीयः इति त्रय एवेत्येवं त्रयस्त्रिंशत् । आदौ पद्मं, तदनु चक्रम्; आदौ वा चक्रं, तदनु पद्ममित्यादिरूपेण क्रम-व्यत्ययादिना संकरादौ द्विकान्येव अरासप्तके मिश्रीक्रियन्ते इति विशेषाभिधानेऽनेकप्रकार-प्रसङ्गादेकः प्रकारः । एवं त्रिकाणामपि क्रम-व्यत्ययेन संकीर्णतायामेक इति पञ्चत्रिंशत् । एषामेव अरासप्तके स्थितिनैयत्येन सप्तभिर्गु-णने पञ्चचत्वारिंशदधिकं शतद्वयं भवति । केव-लानि पद्मानि चक्राणि व्योमानि वा सर्वत्रेति त्रयः प्रकाराः,त्रयमपि सर्वत्र चेत्येकः, द्विकान्यपि

सर्वत्रेति प्रकारोऽपि विशेषाभिधानेऽनेकप्रकार-
प्रसङ्गात् द्विकत्वसामान्यादेक एवेत्यमिश्रभेदा
अरासप्तकेऽपि एकरूपत्वात् विशेषाभावात् प-
ञ्चेति सार्धं शतद्वयम्। एषु च प्रकारेषु त्रिका-
दीनां क्रमव्यत्ययादिना संकरे त्रिकद्विकैकानां
च मिश्रतायामनेकप्रकारोदयादानन्त्यमिति न
तत्परिगणनम्॥

इदानीं सर्वतोऽवस्थापितं त्रिभागरूपं क्षेत्रं
ग्रहीतुमाह

ततः क्षेत्रार्धमानेन
क्षेत्रं तत्राधिकं क्षिपेत्॥ २९॥

ततस्त्रिशूलपद्मचक्रादिवर्तनानन्तरं तत्र षो-
डशभागविभक्ते चतुःषष्ट्यङ्गुलात्मनि परिगृ-
हीते क्षेत्रे अधिकं क्षेत्रं क्षिपेत् चिकीर्षितद-
ण्डद्वारादिवर्तनार्थं गृह्णीयादित्यर्थः। ननु अधिकं
नाम अत्र किं प्राक् सर्वतस्त्यक्तक्षेत्राभिप्रायेणैव
विवक्षितमुत अन्यथापीत्याशङ्क्य आह क्षेत्रार्ध-
मानेनेति त्रिशूलादिवर्तनार्थं परिगृहीतस्य क्षे-
त्रस्य द्वात्रिंशदङ्गुलात्मकं भागाष्टकरूपं यदर्धं,

तन्मानेनेत्यर्थः। तेन प्रतिदिक्कं षोडशाङ्गुलाश्च-
त्वारो भागाश्च भवन्तीति भावः ॥ २९ ॥

एवमधिके क्षेत्रे क्षिप्ते किं कार्यमित्याह

तत्र दण्डः स्मृतो भागः
षडशामलसारकः।
सुतीक्ष्णाग्रः सुरक्ताभः
क्षणादावेशकारकः ॥ ३० ॥
या सा कुण्डलिनी देवी
तरङ्गाख्या महोर्मिणी।
सा षडश्रेण कन्दाख्ये
स्थिता षड्देवतात्मिका ॥३१॥
अष्टभागैश्च विस्तीर्णो
दीर्घश्चापि तदर्धतः।
ततो द्वाराणि कार्याणि
चित्रवर्तनया क्रमात् ॥ ३२ ॥

भाग इति आयामात् दण्डामलसारयोरित्येव
व्याप्तिमाह या सेत्यादि। षडश्रेणेति उपलक्षिते।
षड्देवतात्मिकेति। यदुक्तं

'हाहारावा महारावा घोरघोषा भयंकरी ।
फेङ्कारिणी महाज्वाला कन्दे षड्रसलम्पटाः ॥'

इति । अष्टभागैरिति भागशब्दोऽङ्गुलवचनः, तेन द्वाभ्यां भागाभ्यामित्यर्थः । विस्तीर्ण इति अर्थादमलसारकः । तदर्धत इति चतुर्भि-रङ्गुलैः । तत इति दण्डवर्तनानन्तरम् ॥३२॥

चित्रामेव वर्तनां दर्शयति

वेदाश्रायतरूपाणि
यदिवा वृत्तमात्रतः ।

दण्डद्वारवर्तना च अग्रत एव भविष्य-तीति न इह विभज्य व्याख्यातम् ॥

इदानीं शृङ्गवर्तनामेव भेदमुखेन निर्दिशति

स्पष्टशृङ्गमथो कुर्या-
द्यदिवा वैपरीत्यतः ॥ ३३ ॥
उन्मुखं चन्द्रयुग्मं वा
भङ्क्त्वा कुर्याच्चतुष्टयम् ।
कुटिलो मध्यतः स्पष्टो-
ऽधोमुखः पार्श्वगः स्थितः॥३४॥

उत्तानोऽर्धोऽसमः पूर्णः
श्लिष्टो ग्रन्थिगतस्तथा ।
चन्द्रस्येत्थं द्वादशधा
वर्तना भ्रमभेदिनी ॥ ३५ ॥
अन्तर्बहिर्मुखत्वेन
सा पुनर्द्विविधा मता ।

स्पष्टशृङ्गमिति मध्यशृङ्गवत् पूर्वदिगाभिमुख्येन भागत्रयेण वर्तितम् । वैपरीत्यत इति प्रागिव अस्पष्टम् । उन्मुखं चन्द्रयुग्ममिति चतुर्थमर्मसंलग्नतया वर्तितम् । भङ्क्त्वेति द्विधा विधाय । चतुष्टयमिति अर्थात् चन्द्राणाम् । मध्यतः कुटिल इति अन्तरपि अर्धचन्द्राकारः । मध्यतः स्पष्ट इति प्राग्वर्तिताकार एव । मध्यत इति काकाक्षिवत् । अधोमुख इति बहिः कथंचिल्लम्बमानार्धचन्द्राग्र इत्यर्थः । पार्श्वग इति स्पष्टशृङ्गवत् दक्षिणोत्तराभिमुख्येन वर्तितः । उत्तान इति ऊर्ध्वमुखः । अर्धोऽसम इति अर्धेन असम एकचन्द्रात्मा रेखाप्रायः । पूर्ण इति वैलक्षण्यात् । श्लिष्ट इति मूलात्प्रभृति अन्योन्यासङ्गेन

उत्तमानि रजांसीह
देवतात्रययोगतः ।
परा चन्द्रसमप्रख्या
रक्ता देवी परापरा ॥ ४० ॥
अपरा सा परा काली
भीषणा चण्डयोगिनी ।

तथाहि प्राग्व्याकृते प्रथमप्रकारषट्के एव सरूपाणामेव द्विकानां सरूपैरेव एककैर्मिश्रणे पद्मचक्रयोरेकस्मादरादारभ्य षट् यावत् परत्र पद्मेन चक्रेण व्योम्ना वा सहस्थितावष्टादश । एवं पद्मव्योम्नोरष्टादश, चक्रव्योम्नोश्च अष्टादशेति चतुष्पञ्चाशत् प्रकाराः । एषामरासप्तकनैयत्येन सप्तभिर्गुणने अष्टसप्तत्यधिकं शतत्रयं जायते । तेषामपि द्वारभेदात् द्वाभ्यां गुणने षट्पञ्चाशदधिकानि सप्त शतानि जायन्ते । तेषामपि चन्द्रभेदात् चतुर्विंशत्या गुणने चतुश्चत्वारिंशदधिकशतोपेतानि अष्टादश सहस्राणि । तेषामपि पीठभावाभावाभ्यामष्टाशीत्यधिकशतद्वयोपेतानि षट्त्रिंशत् सहस्राणि । तेषामपि वी-

धीभावाभावाभ्यां षट्सप्तत्यधिकशतपञ्चकोपेतानि द्वासप्ततिः सहस्राणि,—इत्येवं विकल्पान्तरैस्तिस्रः कोटय एकसप्ततिर्लक्षाणि अष्टपञ्चाशत् सहस्राणि द्वादशाधिकानि नव शतानि च जायन्ते । अत्रैव च एकत्र पद्मचक्रे, एकत्र पद्मव्योमनी, एकत्र चक्रव्योमनी, एकत्र पद्मम्, एकत्र चक्रं, परत्र व्योमेत्यादिना समस्तव्यस्तविरूपद्विकैकमिश्रणेन उत्पन्नभेदानामरानेयत्यादिना समनन्तरोक्तवत् सप्तादिभिर्गुणने अनेकप्रकारोदयः, प्रभेदान्तराणां तु तथा गुणने कियती संख्येति कष्टश्रीधर एव प्रष्टव्यः । तत इति द्वारवर्तनानन्तरम् । कालीति कृष्णापि ॥

अत एव अस्य इयत् माहात्म्यमित्याह

दृष्ट्वैतन्मण्डलं देव्यः
सर्वा नृत्यन्ति सर्वदा ॥ ४१ ॥
अनर्चितेऽप्यदीक्षेण
दृष्टे दीक्ष्येत मातृभिः ।

एवं मण्डलानन्ततामुपपाद्य प्रसङ्गात् रजोदानादि निरूप्य अनन्तभेदत्वेऽपि त्रिशूलस्यै-

व इह प्राधान्यात् तदाश्रयेण मुख्यान् भेदान् संक्षेपतः परिगणयति

किंवातिबहुनोक्तेन
त्रित्रिशूलारसप्तकाः ॥ ४२ ॥
शूलयागाः षट् सहस्रा-
ण्येवं सार्धशतद्वयम् ।

यद्वा किमनेन मण्डलानन्त्यप्रतिपादनेन

'त्रित्रिशूलेऽत्र सप्तारे...............।' (३१।२८)

इत्यादिना उपक्षिप्तं प्रकाराणां सार्धं शतद्वयमेवमुक्तदिशा अर्धसप्तकावलम्बनेन चन्द्रभेदात् चतुर्विंशत्या संगुण्य षट् सहस्राणि शूलयागा इति वाक्यार्थः ।

'शूलानि स्युः षट् सहस्राण्यूनं सार्धशतद्वयात् ।'

इति ऊनमिति ऊना इति वा अपपाठ एव अनन्वितत्वात् तृतीयास्थाने पञ्चम्यनुपपत्तेः । किंच अत्र सार्धं शतद्वयं गुण्यम्, अरासप्तकावलम्बनलब्धाश्चन्द्रभेदाश्चतुर्विंशतिर्गुणकाः, गुणितराशिश्च षट् सहस्राणि । तदेतदूनपदपाठे गुण्याकथनात् निर्मूलतामियात् । नहि

अत्र गुण्यं किंचित् प्रागपि उक्तमस्तीति आस्तामेतत् । प्रायश्च अयं श्लोकः

'ततो रजांसि देयानि…………… ।' (३९ श्लो०)

इत्यतः पूर्वं न्याय्यो येन सर्वं सङ्गतं स्यात् ॥

ननु एवं माहात्म्यमस्य कुतस्त्यमित्याशङ्क्य आह

या सा देवी परा शक्तिः
प्राणवाहा व्यवस्थिता ॥ ४३ ॥
विश्वान्तः कुण्डलाकारा
सा साक्षादत्र वर्तिता ।
तत्त्वानि तत्त्वदेव्यश्च
विश्वमस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ ४४ ॥

एतदेव अंशतो दर्शयति

अत्रोर्ध्वं तन्तुमात्रेण
तिस्रः शूलारगाः स्थिताः ।
आसनत्वेन चेच्छाद्या
भोगमोक्षप्रसाधिकाः ॥ ४५ ॥

तास्तु मोक्षैककामस्य
शूलाराविद्धमध्यकाः ।
तस्मादेनं महायागं
महाविभवविस्तरैः ॥ ४६ ॥
पूजयेद्भूतिकामो वा
मोक्षकामोऽपिवा बुधः ।
अस्य दर्शनमात्रेण
भूतवेतालगुह्यकाः ॥ ४७ ॥
पलायन्ते दश दिशः
शिवः साक्षात्प्रसीदति ।
मन्दशक्तिबलाविद्धोऽ-
प्येतन्मण्डलपूजनात् ॥ ४८ ॥
सततं मासषट्केन
त्रिकज्ञानं समश्नुते ।
यत्प्राप्य हेयोपादेयं
स्वयमेव विचार्य सः ॥ ४९ ॥

देहान्ते स्याद्भैरवात्मा
सिद्धिकामोऽथ सिद्ध्यति ।

तन्तुमात्रेणेति विकस्वरेण रूपेणेत्यर्थः । तुर-वधारणे, तेन ता एव इच्छाद्या इत्यर्थः । शूलाराविद्धमध्यका इति औन्मनसपद्मत्रयरूपा इति यावत् । तदुक्तं प्राक्

'एता एव तु गलिते भेदप्रसरे क्रमशो विकासमायान्त्यः ।
अन्योन्यासंकीर्णास्त्वरात्रयं गलितभेदिकास्तु ततः ॥
पद्मत्रय्यौन्मनसी तदिदं स्यादासनत्वेन ।' (१५।३४१)

इति । तस्मादिति परशक्त्यधिष्ठानादेर्हेतोः ॥

न केवलमस्य एवं माहात्म्यं, यावदेतद-भिज्ञस्यापीत्याह

मण्डलस्यास्य यो व्याप्तिं
देवतान्यासमेव च ॥ ५० ।
वर्तनां च विजानाति
स गुरुस्त्रिकशासने ।
तस्य पादरजो मूर्ध्नि
धार्यं शिवसमीहिना ॥ ५१ ॥

अत्र सृष्टिस्थितिध्वंसान्
क्रमात् त्रीनपि पूजयेत् ।
तुर्यं तु मध्यतो यद्वा
सर्वेषु परिपूरकम् ॥ ५२ ॥

अत्रेति त्रिशूलत्रये । मध्यत इति कुलेश्वरी-स्थाने । सर्वेष्विति त्रिष्वपि क्रमेषु ॥ ५२ ॥

एतदतिदेशद्वारकमेव यागान्तरमाह

चतुस्त्रिशूलं वा गुप्त-
दण्डं यागं समाचरेत् ।
तत्र तत् पूजयेत्सम्यक्
स्फुटं क्रमचतुष्टयम् ॥ ५३ ॥

गुप्तदण्डमिति तत्स्थाने हि अस्य मध्यशृङ्गं भवेदिति भावः । अस्य च इयानेव पूर्वस्मात् विशेषः ॥ ५३ ॥

एतच्च अस्मत्कथितमागमान्तरेष्वपि उक्त-मित्याह

इत्येतत्कथितं गुप्ते
षडर्धहृदये परे ।

षट्के प्रोक्तं सूचितं श्री-
सिद्धयोगीश्वरीमते ॥ ५४ ॥
अग्रतः सूत्रयित्वा तु
मण्डलं सर्वकामदम् ।
महाशूलसमोपेतं
पद्मचक्रादिभूषितम् ॥ ५५ ॥
द्वारे द्वारे लिखेच्छूलं
वर्जयित्वा तु पश्चिमम् ।
कोणेष्वपिच वा कार्यं
महाशूलं द्रुमान्वितम् ॥ ५६ ॥
अमृताम्भोभवारीणां
शूलाग्रे तु त्रिकं त्रिकम् ।
शूल इत्थं प्रकर्तव्य-
मष्टधा तत् त्रिधापिवा ॥५७॥
एवं संसूचितं दिव्यं
खेचरीणां पुरं त्विति ।

गुप्ते रहस्यरूपे शास्त्रे। षडर्धहृदये इति त्रिक-हृदये। सूचितमिति नतु साक्षादुक्तम्। तत्रत्य-मेव ग्रन्थमाह अग्रत इत्यादि। पश्चिमं वर्जयि-त्वेति पूजाधिकरणतया यदस्ति

'पश्चिमं विवृतं कार्यम्.......................।'

इति। अमृताम्भोभवारीणामिति अमृता-म्भोभवश्चन्द्रः, तस्य अरीणां पद्मानामित्यर्थः। अष्टधेति त्रिधेति चतुरेकशूलाभिप्रायेण॥

न केवलमेतदत्रैव उक्तं, यावदन्यत्रापीत्याह

स्थानान्तरेऽपि कथितं
श्रीसिद्धातन्त्रशासने॥ ५८॥

एतदेव आह

कजं मध्ये तदर्धेन
शूलशृङ्गाणि तानि तु।
शूलाङ्कं मण्डलं कल्प्यं
कमलाङ्कं च पूरणे॥ ५९॥

एवं श्रीत्रिकसद्भावोक्तं शूलाब्जविन्यास-मभिधाय, शास्त्रान्तरनिरूपितमपि अभिधातु-मुपक्रमते

अथ शूलाब्जविन्यासः
श्रीपूर्वे त्रिशिरोमते ।
सिद्धातन्त्रे त्रिककुले
देव्यायामलमालयोः ॥ ६० ॥

यथोक्तः सारशास्त्रे च
तन्त्रसद्भावगुह्ययोः ।
तथा प्रदर्श्यते स्पष्टं
यद्यप्युक्तक्रमाद्गतः ॥ ६१ ॥

यद्यपि उक्तगत्यैव गतार्थः शूलविन्यासः, तथापि सांप्रतं श्रीपूर्वशास्त्रादौ यथा किंचिद्विशेषकप्रयोजकीकारेण उक्तः, तथा तेनैव प्रकारेण स्पष्टं प्रदर्श्यते हृदयङ्गमतया अभिधीयते इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

तत्र प्राधान्यात् प्रथमं श्रीपूर्वशास्त्रोक्तमेव दर्शयति

वेदाश्रिते त्रिहस्ते प्राक्
पूर्वमर्धं विभाजयेत् ।

हस्तार्धं सर्वतस्त्यक्त्वा

पूर्वोदग्याम्यदिग्गतम् ॥ ६२ ॥

त्र्यङ्गुलैः कोष्ठकैरूर्ध्वै-

स्तिर्यक् चाष्टद्विधात्मकैः ।

द्वौ द्वौ भागौ परित्यज्य

पुनर्दक्षिणसौम्यगौ ॥ ६३ ॥

प्राक् त्रिहस्ते इति अनन्तरं हि द्वारार्थं हस्तस्य प्रक्षेपात् चतुर्हस्ता भविष्यतीति अभिप्रायः, तेन एतत् त्र्यङ्गुलैः कोष्ठकैरिति वक्ष्यमाणत्वात् द्वात्रिंशद्धा विभजेदिति सिद्धम्। एवमतोपि पूर्वा-दिदिक्त्रयात् द्वादश द्वादश अङ्गुलानि त्यक्त्वा पूर्वमर्धमूर्ध्वगत्या अष्टाभिस्त्र्यङ्गुलैः कोष्ठकैः पा-र्श्वगत्या च षोडशाभिर्विभजेत् । एवं विभक्तात् पूर्वस्मादर्धात् पुनरपि दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः पङ्क्ति-क्रमेण अन्तगतौ द्वौ द्वौ भागौ त्यजेत् येन पार्श्वगत्या द्वादश कोष्ठकानि अवशिष्यन्ते यदे-तावतैव शूलं सिद्ध्येत् ॥ ६३ ॥

प्रथमतः पार्श्ववर्तनामाह

ब्रह्मणः पार्श्वयोर्जीवा-
　चतुर्थात् पूर्वतस्तथा ।
भागार्धभागमानं तु
　खण्डचन्द्रद्वयं द्वयम् ॥ ६४ ॥

इह ब्रह्मसूत्रवर्जं जीवशब्दवाच्यानि सूत्राणीत्युभयोरपि पार्श्वयोर्ब्रह्मसूत्रादारभ्य यत् चतुर्थं जीवसूत्रं, ततः पूर्वतः पूर्वस्यां दिशि तथा यत् चतुर्थमेव जीवसूत्रं, ततो भागमानेन भागार्धमानेन च सूत्रेण अर्धचन्द्रद्वयं स्यात् । पार्श्वद्वयाभिप्रायेण तु द्वयं द्वयमिति वीप्सया निर्देशः ॥ ६४ ॥

कथमित्याह

तयोरन्तस्तृतीये तु
　दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः ।
जीवे खण्डेन्दुयुगलं
　कुर्यादन्तर्भ्रमाद्बुधः ॥ ६५ ॥
तयोरपरमर्मस्थं
　खण्डेन्दुद्वयकोटिगम् ।

बहिर्मुखं भ्रमं कुर्यात्
खण्डचन्द्रद्वयं द्वयम् ॥ ६६ ॥
तद्वद्ब्रह्माणि कुर्वीत
भागभागार्धसंमितम् ।

यतः पार्श्वगत्या चतुर्थात् जीवादारभ्यते, यत्र च भागमानत्वात् द्वितीये जीवे विश्राम्यति; तयोर्जीवयोरन्तर्मध्ये यस्तृतीयो जीवोऽर्थात् पूर्वतश्चतुर्थ एव, तत्र औचित्यात् वामं दक्षिणं वा हस्तं निवेश्य उभयोरपि पार्श्वयोरन्तः, न-तु बहिर्भ्रमात्, बुधस्तद्वर्तनाभिज्ञः खण्डचक्र-द्वयं कुर्यात्। किन्तु अर्धमानस्य खण्डचन्द्रस्य वक्ष्यमाणदृष्ट्या अयं विशेषः—यत् चतुर्थभागा-दारभ्य वर्तनेति। तयोरुभयोरपि पार्श्वयोरपर-स्मिन्नन्तःप्रवेशगत्या चतुर्थापेक्षया तृतीये म-र्मणि एकं करं निवेश्य समनन्तरवर्तितख-ण्डेन्दुद्वयाग्रकोटिसंलग्नत्वेन बहिर्मुखं, नतु अ-न्तर्मुखं, भ्रममर्थात् द्विः कुर्यात् येन उभयत्र ख-ण्डचन्द्रयोर्द्वयं द्वयं वर्तितं स्यात्। तद्वदिति उभयोरपि पार्श्वयोरपरस्मिन्नेव तृतीयापे-

क्षया द्वितीये मर्मणि एकं करं निवेश्य खण्डेन्दु-द्वयकोटिगं दक्षिणोत्तरायतसूत्रसंलग्नतया अत एव अन्तर्मुखं भ्रमद्वयं कुर्यात् येन भागमान-भागार्धमानं च खण्डचन्द्रयोर्द्वयं द्वयं स्यात्॥

एवं पार्श्ववर्तनानन्तरं शृङ्गवर्तनायां कर्त-व्यायां प्राधान्यात् मध्यशृङ्गवर्तनामाह

ततो द्वितीयभागान्ते
ब्रह्मणः पार्श्वयोर्द्वयोः॥ ६७॥
द्वे रेखे पूर्वगे नेये
भागत्र्यंशशमे बुधैः।
एकार्धेन्दूर्ध्वकोटिस्थं
ब्रह्मसूत्राग्रसङ्गतम्॥ ६८॥
सूत्रद्वयं प्रकुर्वीत
मध्यशृङ्गप्रसिद्धये।

ततोऽपि ब्रह्मसूत्रस्य द्वयोः पार्श्वयोरूर्ध्व-क्रमेण यौ द्वितीयौ भागौ पूर्वगे इत्युक्ते तन्मू-लात् तदन्तं यावत् बुधत्वादेव भागमानच-न्द्रार्धकोटिसंश्लेषेण द्वे रेखे नेतव्ये यथा विस्ता-रात् भागत्र्यंशेन शाम्यतः। तेन अङ्गुलेन

विस्तीर्णा अङ्गुलत्रयेण च दीर्घा गण्डिका स्यात्। अन्यस्य गण्डिकया संश्लिष्टत्वादेकस्य अर्धभागमानस्य इन्दोरूर्ध्वकोटित आरभ्य ब्रह्मसूत्रस्य अग्रे लग्नं सूत्रद्वयं विदधीत येन मध्यशृङ्गं सिद्ध्येत्॥

इदानीं पार्श्वशृङ्गवर्तनामभिधत्ते

तदग्रपार्श्वयोर्जीवात्
सूत्रमेकान्तरे धृतम्॥ ६९॥
आदिद्वितीयखण्डेन्दु-
कोणात् कोणान्तमानयेत्।
तयोरेवापराज्जीवात्
प्रथमार्धेन्दुकोणतः॥ ७०॥
तद्वदेव नयेत्सूत्रं
शृङ्गद्वितयसिद्धये।

तस्य मध्यशृङ्गस्य ये अग्रभूते मण्डलगते पार्श्वे तयोरर्थात् यश्चतुर्थो जीवस्तमवलम्ब्य आदौ कृत आन्तरापेक्षया द्वितीयो बाह्यो भागमानो यः खण्डेन्दुस्तस्य अग्रकोटेरारभ्य आग्नेयस्य ऐशस्य च कोणस्य षष्ठभा-

गात्मकमन्तं यावत् सूत्रं नयेत् यतस्तदेकेन भागेन अन्तरिते देशे धृतं

'....................वह्निभागगम् ।' (१६ श्लो०)

इति दृशा भागत्रयसंमिते स्थाने स्थितमित्यर्थः। तयोरेव अग्रपार्श्वयोरपरात् चतुर्थापेक्षया तृतीयात् जीवात् प्रोक्तगत्या पूर्वतश्चतुर्थभागार्धात् तु प्रथमस्य आन्तरतया वर्तितस्य अर्धभागमानस्य इन्दोः कोणतस्तद्वदेव पूर्वोक्तगत्या षष्ठभागान्तमेव सूत्रं नयेत् येन पार्श्वशृङ्गसिद्धिः ॥

एवं पूर्वस्मिन् क्षेत्रार्धे त्रिशूलं वर्तयित्वा, अपरस्मिन्नपि दण्डादि वर्तयितुमाह

क्षेत्रार्धे चापरे दण्डो
द्विकरश्छन्नपञ्चकः ॥ ७१ ॥
षड्विस्तृतं चतुर्दीर्घं
तदधोऽमलसारकम् ।
वेदाङ्गुलं च तदधो
मूलं तीक्ष्णाग्रमिष्यते ॥ ७२ ॥
आदिक्षेत्रस्य कुर्वीत
दिक्षु द्वारचतुष्टयम् ।

हस्तायामं तदर्धं वा
विस्तारादपि तत्समम् ॥ ७३ ॥
द्विगुणं बाह्यतः कुर्या-
त्ततः पद्मं यथा शृणु ।
एकैकभागमानानि
कुर्याद्वृत्तानि वेदवत् ॥ ७४ ॥
दिक्ष्वष्टौ पुनरप्यष्टौ
जीवसूत्राणि षोडश ।
द्वयोर्द्वयोः पुनर्मध्ये
तत्संख्यातानि पातयेत् ॥७५॥
एषां तृतीयवृत्तस्थं
पार्श्वजीवसमं भ्रमम् ।
एतदन्तं प्रकुर्वीत
ततो जीवाग्रमानयेत् ॥ ७६ ॥
यत्रैव कुत्रचित्सङ्ग-
स्तत्संबन्धे स्थिरीकृते ।
तत्र कृत्वा नयेन्मन्त्री
पत्राग्राणां प्रसिद्धये ॥ ७७ ॥

एकैकस्मिन्दले कुर्या-
त्केसराणां त्रयं त्रयम् ।
द्विगुणाष्टाङ्गुलं कार्यं
तद्वच्छृङ्गकजत्रयम् ॥ ७८ ॥

द्विकर इति वक्ष्यमाणद्वारक्षेत्रेण सह । छन्नपञ्चक इति अस्य हि भागचतुष्टयं छन्न-पीठेन च एक इति । यदुक्तं

'द्विकरं पञ्च तद्भागाः पञ्चपीठतिरोहिताः ।
शेषमन्यद्भवेद्दृश्यं पृथुत्वाद्भागसंमितम् ॥'

इति । वेदाङ्गुलमिति अङ्गुलोक्तौ षडङ्गुलानि विस्तृतं चत्वारि अङ्गुलानि आयतमामलसार-कम् । तीक्ष्णाग्रमिति एकाराकृति । आदिक्षे-त्रस्येति त्रिहस्तस्य । हस्तायाममिति मध्यसू-त्राणां प्रतिपार्श्वं भागचतुष्टयग्रहेण तदर्धं हस्तार्धं द्वारस्य भागचतुष्टयेनैव विस्तृतत्वात् । बाह्यतो द्विगुणमिति प्रतिपार्श्वमधिकस्य भागचतुष्टयस्य प्रक्षेपात् तत्सममिति कण्ठवत् कपोलस्यापि भागद्वयेनैव विस्तृतत्वात् । इदानीं दण्डक्षे-त्रगतभागचतुष्टयस्थितस्य पद्मस्य वर्तनामाह तत इत्यादि । वेदवत् चत्वारि । मध्य इति समो-

भयपार्श्वे। तत्संख्यातानीति षोडश। एषामिति पुनर्दत्तानां षोडशानाम्। तृतीयेति अर्थात् तृतीयवृत्तस्थपुनर्दत्तषोडशसूत्रान्यतममध्ये हस्तं निवेश्य तद्बहिः पार्श्वस्थजीवसूत्रसाम्येन तृतीयभागाग्रस्थात् तत एव आरभ्य एतस्य पुनर्दत्तषोडशसूत्रान्यतमस्यैव अन्तं यावत् भ्रमं कृत्वा तदन्तः पार्श्वस्थजीवसूत्रसंनिकर्षं नयेदिति षोडश दलार्धानि उत्पादयेत्। यत्रैव कुत्रचित् पद्म इत्यनेन अनवक्लृप्तिपरेण इदमावेदितं—यथा दलार्धसिद्ध्यर्थं तृतीयवृत्तस्थपुनर्दत्तषोडशसूत्रान्यतममध्ये हस्तं कृत्वा भ्रमं कुर्यादित्युक्तम्, तथैव अत्रापि, किन्तु व्यत्ययेनेति। स्थिरीकृते इति मनसा। तत्रेति सङ्गस्थाने। कृत्वेति अर्थात् करम्। नयेदिति अर्थात् भ्रमम्। त्रयं त्रयमिति तत्रस्थसूत्रत्रयाश्रयणेन। तद्वदिति यथोक्तवर्तनया, किन्तु द्विगुणाष्टाङ्गुलम्। तत् हि चतुर्विंशत्यङ्गुलम्। एवं पूर्वत्रापि भागचतुष्टयेनैव पद्मचक्रव्योमानि कार्याणीति ज्ञेयम् ॥ ७८ ॥

अत्रैव रजोनियममाह

कर्णिका पीतवर्णेन
मूलमध्याग्रभेदतः ।
सितं रक्तं तथा पीतं
कार्यं केसरजालकम् ॥ ७९ ॥
दलानि शुक्लवर्णानि
प्रतिवारणया सह ।
पीठं तद्वच्चतुष्कोणं
कर्णिकार्धसमं बहिः ॥ ८० ॥
सितरक्तपीतकृष्णै-
स्तत्पादान् वह्नितः क्रमात् ।
चतुर्भिरपि शृङ्गाणि
त्रिभिर्मण्डलमिष्यते ॥ ८१ ॥
दण्डः स्यान्नीलरक्तेन
पीतमामलसारकम् ।
रक्तं शूलं प्रकुर्वीत
यत्तत्पूर्वं प्रकल्पितम् ॥ ८२ ॥

पश्चाद्द्वारस्य पूर्वेण
त्यक्त्वाङ्गुलचतुष्टयम् ।
द्वारं वेदाश्रि वृत्तं वा
संकीर्णं वा विचित्रितम् ॥८३॥
एकद्वित्रिपुरं तुल्यं
सामुद्गमथवोभयम् ।
कपोलकण्ठशोभोप-
शोभादिबहुचित्रितम् ॥ ८४ ॥
विचित्राकारसंस्थानं
वल्लीसूक्ष्मगृहान्वितम् ।

प्रतिवारणा दलाग्रवर्तिनी वृत्तरेखा । तद्व-दिति शुक्लम् । कर्णिकार्धमेको भागः । तत्पादा-निति पीठपादकान् । त्रिभिरिति रक्तरजोव-र्जितैः । त्यक्त्वाङ्गुलचतुष्टयमिति द्विकरत्वस्य अपवादः । द्वारस्यापि एतच्छेषभूतं शास्त्रान्तरोक्तं वैचित्र्यं दर्शयति द्वारमित्यादिना ॥

यद्यपि उद्दिष्टानां सर्वेषां शास्त्राणां शूला-ब्जविन्यास उक्तस्तथापि य एव कश्चन विशे-

षोऽस्ति, स एव इह प्रदर्श्यत इति क्रमव्यतिक्रमेणापि श्रीदेव्यायामलोक्तं तद्विन्यासमुपन्यस्यति

श्रीदेव्यायामले तूक्तं
　　क्षेत्रे वेदाश्रिते सति ॥ ८५ ॥
अर्धं द्वादशधा कृत्वा
　　तिर्यगूर्ध्वं च तिर्यजम् ।
भागमेकं स्वपार्श्वोर्ध्वं
　　गुरुः समवतारयेत् ॥ ८६ ॥
मध्यस्थं तं त्रिभागं च
　　तदन्ते भ्रमयेदुभौ ।
भागमेकं परित्यज्य
　　तन्मध्ये भ्रमयेत्पुनः ॥ ८७ ॥
तृतीयांशोर्ध्वतो भ्राम्य-
　　मूर्ध्वांशं यावदन्ततः ।
चतुर्थांशात्तदूर्ध्वं तु
　　ऊर्ध्वाधो योजयेत्पुनः ॥ ८८ ॥

तन्मानादूर्ध्वमाभ्राम्य
चतुर्थेन नियोजयेत् ।

अर्धं द्वादशधा कृत्वेत्युक्त्या समस्तं क्षेत्रं चतुर्विंशतिधा विधेयमिति सिद्धम् । तिर्यगूर्ध्वमिति सर्वत इति तेन चतुर्दिक्कं षट् षट् भागान् त्यक्त्वा मध्ये द्वादशभागमानं क्षेत्रं ग्राह्यम् । तत्र क्षेत्रापेक्षया मध्यस्थं ब्रह्मपदसंनिकृष्टम्, अत एव तदेकपार्श्ववर्तितया तिर्यग्गमेकं भागं गुरुः स्वेन तद्भागसंबन्धिनैव पार्श्वेन ऊर्ध्वादिक्रमेण ऊर्ध्वं समवतारयेत् तथा भ्रमयितुमनुसंदध्यादित्यर्थः । तेन ब्रह्मपदापेक्षया द्वितीये मर्मणि एकं हस्तं निवेश्य तं समस्तं भागमर्थात् तदीयमेव त्रिभागं नतु प्राग्वत् तदर्धमिति । एतदुभयं तस्य ब्रह्मसूत्रस्य अन्ते तत्संनिकर्षादारभ्य भ्रमयेत् येन खण्डचन्द्रद्वयं सिद्ध्येत् । पुनश्च पार्श्वगत्या द्वितीयभागस्य उपरि स्थितमेकं भागं परित्यज्य अर्थात् तृतीये मर्मणि एकं हस्तं कृत्वा तस्य त्यक्तस्यैव भागस्य अन्तः पूर्ववदेव भ्रमयेत् येन खण्डचन्द्रद्वयं सिद्ध्येत् । तत् समनन्तरवर्तितं

खण्डचन्द्रद्वयं चतुर्थांशादारभ्य अर्थात् तिर्यक् क्रमेण ऊर्ध्वं क्षेत्रकोणं यावत् ऊर्ध्वाधोगत्या योजयेदिति शृङ्गसिद्धिः । एतदेव पार्श्वान्तरेऽपि अतिदिशति पुनरित्यादिना । पुनश्च तदेव अनन्तरोक्तं मानमवलम्ब्य यथायथमूर्ध्वं खण्डचन्द्रयुग्मत्रयमा समन्तात् परस्परसंश्लेषेण भ्रमयित्वा तद्द्वारेण वर्तयित्वा चतुर्थेन शृङ्गारम्भकेणापि खण्डचन्द्रयुग्मेन नियोजयेत् तद्युक्तं कुर्यादित्यर्थः ॥

एवं पार्श्वारावर्तनामभिधाय, मध्यारामपि वर्तयितुमाह

ऊर्ध्वाद्योजयते सूत्रं
ब्रह्मसूत्रावधि क्रमात् ॥ ८९ ॥
क्रमाद्वैपुल्यतः कृत्वा
अंशं वै ह्रासयेत् पुनः ।
अर्धभागप्रमाणस्तु
दण्डो द्विगुण इष्यते ॥ ९० ॥

पुनरपि प्रथमवर्तितत्रिभागवर्तमानखण्डचन्द्रोर्ध्वादारभ्य ब्रह्मसूत्रावधि सूत्रं कृत्वा

क्रमेण क्रमेण वैपुल्यादंशमंशमेव ह्रासयित्वा योजयते तत्रैव संबद्धं कुर्यात् येन अस्य तीक्ष्णाग्रत्वं स्यादिति मध्यशृङ्गसिद्धिः। एवं च अत्र मध्यशृङ्गे पार्श्वद्वयादूनं भवेदित्यपि पूर्वस्मात् विशेषः। अर्धेति भागद्वयसंबन्धिभ्यामर्धाभ्यां भागप्रमाणश्चतुरङ्गुलः इत्यर्थः। द्विगुण इति गृहीतक्षेत्रार्धशिष्टभागषट्कोपरि क्षेत्रार्धस्य प्रक्षेपात् द्वादशभागप्रमाणो द्विहस्त इति यावत् ॥९०॥

अत्रैव आमलकसारकं वर्तयति

भागं भागं गृहीत्वा तु
उभयोरथ गोचरात्।
भ्राम्यं पिप्पलवत् पत्रं
वर्तनैषा त्वधो भवेत् ॥ ९१ ॥
षोडशांशे लिखेत्पद्मं
द्वादशाङ्गुललोपनात्।

भागशब्दोऽत्र अङ्गुलवचनः, तेन उभयोः पार्श्वयोर्विषयादङ्गुलमङ्गुलं गृहीत्वा अश्वत्थपत्राकारतया भ्रमोदय इति। एषा दण्डस्य

अधोवर्तना येन षडङ्गुलविस्तृतस्य अमलसारकस्य अधश्चतुरङ्गुलं तीक्ष्णाग्रं मूलं स्यात् । षोडशांश इति षोडशभिः सूत्रैर्विभक्ते क्षेत्रे । द्वादशाङ्गुललोपनादिति प्रतिदिक्कं येन हास्तिकं पद्मं स्यात् ॥

तच्च कुत्र लिखेदित्याह

तदूर्ध्वं मध्यभागे तु
वारिजन्म समालिखेत् ॥९२॥
मध्यशृङ्गावसाने तु
तृतीयं विलिखेत्ततः ।

तदूर्ध्वं दण्डोपरि। मध्यभागे इति मण्डलापेक्षया । न केवलमत्रैव पद्मं लिखेत्, यावद्रोपर्यपीत्याह मध्येत्यादि । तृतीयशब्दार्थमेव घटयति मध्येत्यादिना ॥

सव्यासव्ये तथैवेह
कटिस्थाब्जे समालिखेत् ॥९३॥
कर्णिका पीतला रक्त-
पीतशुक्लं च केसरम् ।

दलानि पद्मबाह्यस्था
शुक्ला च प्रतिवारणी ॥ ९४ ॥
शूलं कृष्णेन रजसा
ब्रह्मरेखा सिता पुनः ।
शूलाग्रं ज्वालया युक्तं
शूलदण्डस्तु पीतलः ॥ ९५ ॥
शूलमध्ये च यत्पद्मं
तत्रेशं पूजयेत्सदा ।
अस्योर्ध्वे तु परां दक्षेऽ-
न्यां वामे चापरां बुधः ॥९६॥

तथैवेति द्वादशाङ्गुललोपनेनैवेत्यर्थः । दला-नीति अर्थात् शुक्लानि । ब्रह्मरेखेति अरामध्य-भागः । ज्वालया युक्तमिति रक्तरजःपातात् । ईशमिति प्रेतरूपं सदाशिवम् । ऊर्ध्वे इति मध्यशृङ्गस्य । अन्यामिति परापराम् ॥ ९६ ॥

ननु इह पराया अपि परा मातृसद्भावादि-शब्दव्यपदेश्या कालसङ्कर्षिणी भगवती उक्ता, सा कुत्र पूज्येत्याशङ्क्य आह

या सा कालान्तका देवी
　　परातीता व्यवस्थिता ।
ग्रसते शूलचक्रं सा
　　त्विच्छामात्रेण सर्वदा ॥ ९७ ॥

यदुक्तं तत्रैव

'तन्मध्ये तु परा देवी दक्षिणे च परापरा ।
अपरा वामशृङ्गे तु मध्यशृङ्गोर्ध्वतः शृणु ॥
या सा सङ्कर्षिणी देवी परातीता व्यवस्थिता ।'

इति । ग्रसते इति स्वात्मसात्करोतीत्यर्थः, तेन तन्मयमेव इदं सर्वमिति अभिप्रायः ॥९७॥

आसामेव प्रपञ्चतो व्याप्तिमाह

शान्तिरूपा कला ह्येषा
　　विद्यारूपा परा भवेत् ।
अपरा तु प्रतिष्ठा स्या-
　　न्निवृत्तिस्तु परापरा ॥ ९८ ॥

ननु सदाशिवस्य शान्त्याद्याः कलाः शक्तित्वेन उक्ताः । कथमासामियती व्याप्तिरित्याशङ्क्य आह

भैरवं दण्ड ऊर्ध्वस्थं
　　रूपं सादाशिवात्मकम् ।

चतस्रः शक्तयस्त्वस्य

स्थूलाः सूक्ष्मास्त्वनेकधा ॥९९

यत् नाम हि दण्डोपलक्षितस्य शूलस्य उपरि स्थितं भैरवं पूर्णं रूपं, तदेव सादाशिवात्मकमिति तस्यैव स्थूलतायां शान्त्याद्या बह्वयः शक्तयोऽन्यथा तु एता इति तात्पर्यार्थः ॥९९॥

एवमेतत्प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेव उपसंहरति

एष यागः समाख्यातो

डामराख्यस्त्रिशक्तिकः ।

इदानीं त्रिशिरोभैरवीयमपि शूलाब्जविन्यासं वक्तुमुपक्रमते

अथ त्रैशिरसे शूलाब्ज-

विधिर्दृष्टोऽभिलिख्यते ॥१००॥

तमेव आह

वामामृतादिभिर्मुख्यैः

पवित्रैः सुमनोरमैः ।

भूमिं रजांसि करणीं

खटिकां मूलतोऽर्चयेत् ॥१०१॥

चतुरश्रे चतुर्हस्ते
　　मध्ये शूलं करत्रयम्।
दण्डो द्विहस्त ऊर्ध्वाधः-
　　पीठयुग्विपुलस्त्वसौ ॥ १०२ ॥
वस्वङ्गुलः प्रकर्तव्यः
　　सूत्रत्रयसमन्वितः।
द्वादशाङ्गुलमानेन
　　दण्डमूले तु पीठिका ॥ १०३ ॥
दैर्घ्यात्तूच्छ्रायाच्चोर्ध्वे च
　　चतुरङ्गुलमानतः।
ऊर्ध्वेऽप्युच्छ्रायतो वेदा-
　　ङ्गुला दैर्घ्याद्दशाङ्गुला ॥ १०४ ॥
शूलमूलगतं पीठी-
　　मध्यं खाब्धिसमाङ्गुलम्।

मूलत इति मूलमन्त्रेण। चतुर्हस्ते इति वक्ष्यमाणगत्या चतुर्विंशतिधा विभक्तेऽपि। करत्रयस्यैव विभागो दण्डो द्विहस्त इति। वस्वङ्गुलो विपुल इति वैपुल्यादष्टाङ्गुलः। यदुक्तं तत्र

'अष्टाङ्गुलं तु वैपुल्यम्…………… ।'

इति। विमल इति अनागमिकत्वादपपाठः। एवमन्यत्रापि अनागमिकत्वादेव अपपाठा निरस्ताः, निरसिष्यन्ते चेति न अन्यथा मन्तव्यम्। खाब्धीति चत्वारिंशत् । यत्र विद्यापद्मेन अष्टाङ्गुलमाच्छादनं व्योमरेखया च अङ्गुलमिति एकत्रिंशदङ्गुलानि अस्य दृश्यत्वम् ॥

एतदुपसंहरन् त्रिशूलवर्तनामुपक्रममाणस्तदुपयोगि क्षेत्रं तावदाह

कृत्वा दण्डं त्रिशूलं तु
त्रिभिर्भागैः समन्ततः ॥१०५॥
अष्टाङ्गुलप्रमाणैः स्या-
द्धस्तमात्रं समन्ततः ।

त्रिभिर्भागैरिति ऊर्ध्वोर्ध्वम्। हस्तमात्रं समन्तत इति समचतुरस्रम् ॥

एतदेव भागत्रयं शूलावयवाश्रयतया विभजति

शूलाग्रं शूलमध्यं त-
च्छूलमूलं तु तद्भवेत् ॥१०६॥

वेदी मध्ये प्रकर्तव्या
　उभयोश्च षडङ्गुलम् ।
द्वादशाङ्गुलदीर्घा तु
　उभयोः पार्श्वयोस्तथा ॥१०७॥
चतुरङ्गुलमुच्छ्राया-
　न्मूले वेदीं प्रकल्पयेत् ।
उभयोः पार्श्वयोश्चैव-
　मर्धचन्द्राकृतिं तथा ॥ १०८ ॥
भ्रामयेत् खटिकासूत्रं
　कटिं कुर्याद्द्विरङ्गुलाम् ।
वैपुल्याद्दैर्घ्यतो देवि
　चतुरङ्गुलमानतः ॥ १०९ ॥
यादृशं दक्षिणे भागे
　वामे तद्वत्प्रकल्पयेत् ।
मध्ये शूलाग्रवैपुल्या-
　दङ्गुलश्च अधोर्ध्वतः ॥११० ॥
चतुरङ्गुलमानेन
　वैपुल्यात्तु षडङ्गुला ।

उच्छ्रायात्तु ततः कार्या
गण्डिका तु स्वरूपतः ॥१११॥
पीठोर्ध्वे तु प्रकर्तव्यं
शूलमूलं तु सुव्रते ।
शूलाग्रमङ्गुलं कार्यं
सुतीक्ष्णं तु षडङ्गुलम् ॥११२॥
अरामध्यं प्रकर्तव्य-
मराधस्तु षडङ्गुलम् ।

वेदीत्यादि। अत्र अङ्गुलमध्यभागे ब्रह्मसूत्रापेक्षया उभयोः पार्श्वयोरुभयोरपि अन्तयोः षडङ्गुलसंमतं क्षेत्रमर्थात् संश्रित्य तथा षडङ्गुलप्रकारेण दैर्घ्यात् द्वादशाङ्गुला वेदी वेद्याकारस्तत्र मध्यः संनिवेशः कार्यः पार्श्वद्वयेऽपि अन्तर्मुखं खण्डेन्दुद्वयं वर्तनीयमित्यर्थः। एवं मूलेऽपि अर्थात् वक्ष्यमाणगण्डिकोपयोगिब्रह्मसंनिकर्षात् भागार्धं त्यक्त्वा पार्श्वगत्या सार्धभागे द्वयोः पार्श्वयोरुच्छ्रायात् चतुरङ्गुलामुत्तानार्धचन्द्राकृतिं वेदीं कुर्यात्। ततोऽपि

अर्थात् ब्रह्मसूत्रनिकटकोटौ हस्तं निवेश्य द्वितीयकोटेरारभ्य मध्यभागवर्तितखण्डेन्दु-कोटिं यावत् सूत्रं भ्रामयेत् येन दैर्घ्यात् चतुरङ्गुलमानः कट्याकारः संनिवेशः पार्श्वद्वये-ऽपि सिद्ध्येत्। तत्र च द्व्यङ्गुलं वैपुल्यम्। द्व्यङ्गुल-त्वमेव मध्यभागेऽपि अतिदिशति मध्ये शूला-ग्रवैपुल्यादिति। नच अविशेषेणैव सर्वत्र द्व्यङ्गुलं वैपुल्यमित्याह अङ्गुलश्चाध इति । तेन कट्य-न्तादर्धचन्द्रस्य यथायथमङ्गुलान्ते ह्रासः कार्य इति। इदानीं शूलाग्रं वर्तयति ऊर्ध्वत इत्यादि-ना । तदनन्तरं पुनरूर्ध्वभागे वैपुल्यात् चतुर-ङ्गुला वक्ष्यमाणद्वादशाङ्गुलपद्मत्रयस्थितेः सर्वतो हस्तमात्रक्षेत्रग्रहणस्य च अन्यथा अनुपपत्त्या शूलक्षेत्रपार्श्वान्तं यावदुच्छ्रायात् षडङ्गुलसार्ध-भागप्रमाणा अर्थात् वेदी कटिररा वा पार्श्व-द्वयेऽपि कार्येत्यर्थः । एवं पार्श्वशृङ्गद्वयवर्तनाम-भिधाय मध्यशृङ्गमपि वर्तयति गण्डीत्यादिना। प्रथममरात्रयग्रथकं पीठोर्ध्वे भागद्वयसंमितोत्से-धगण्डिकात्मकं शूलमूलं कार्यम्, अनन्तरमग्रे

वैपुल्यादङ्गुलम्, अत एव सुतीक्ष्णं तृतीयभागोर्ध्वाङ्गुलद्वयत्यागात् षडङ्गुलं मध्येऽधश्च तावन्मानम्,—इत्येवमर्धेन्दुद्वयकोटी यावत् दैर्घ्यादष्टादशाङ्गुलं मध्यशृङ्गं स्यात् ॥

अत्रैव वैपुल्यमाह

चतुरङ्गुलनिम्नं तु
मध्यं तु परिकल्पयेत् ॥११३॥
पूर्वापरं तदेवेह
मध्ये शूलं तु तद्बहिः ।
कारयेत त्रिभिः सूत्रै-
रेकैकं वर्तयेत च ॥ ११४ ॥
कजत्रयं तु शूलाग्रं
वेदांशैर्द्वादशाङ्गुलम् ।
क्रमादक्षान्यमध्येषु
त्र्यष्टद्वादशपत्रकम् ॥ ११५ ॥
चक्रत्रयं वातपुरं
पद्ममष्टाङ्गुलारकम् ।

विद्याभिख्यं शूलमूले
रजः पश्चात्प्रपातयेत् ॥११६॥
त्रिशूलं दण्डपर्यन्तं
राजवर्तेन पूरयेत् ।
सूत्रत्रयस्य पृष्ठे तु
शुक्लं चारात्रयं भवेत् ॥११७॥
शुक्लेन रजसा शूल-
मूले विद्याम्बुजं भवेत् ।
रक्तं रक्तासितं शुक्लं
क्रमादूर्ध्वाम्बुजत्रयम् ॥ ११८ ॥
शुक्लेन व्योमरेखा स्यात्
सा स्थौल्यादङ्गुलं बहिः ।
तां त्यक्त्वा वेदिका कार्या
हस्तमात्रं प्रमाणातः ॥ ११९ ॥
वैपुल्यत्रिगुणं दैर्घ्यात्
प्राकारं चतुरश्रकम् ।
समन्ततोऽथ दिक्षु स्यु-
र्द्वाराणि करमात्रतः ॥ १२० ॥

त्रिधा विभज्य क्रमशो
द्वादशाङ्गुलमानतः ।
कण्ठं कपोलं शोभां तु
उपशोभां तदन्ततः ॥ १२१ ॥
प्राकारं चतुरश्रं तु
सभूरेखासमन्वितम् ।
सितरक्तपीतकृष्णै
रजोभिः कारयेत्ततः ॥ १२२ ॥
रक्तै रजोभिर्मध्यं तु
यथाशोभं तु पूरयेत् ।
अस्या व्याप्तौ पुरा चोक्तं
तत्रैवानुसरेच्च तत् ॥ १२३ ॥

तदेवं मध्यशूलमधिकृत्य चतुर्भ्योऽङ्गुलेभ्यो यथायथं निम्नं मध्यभागं पूर्वापरं परिकल्पयेदिति संबन्धः। अयमत्र अर्थः—अर्धेन्दुद्वयकोट्युपरि यावत् गण्डिकाक्रोडीकारस्तावत् चतुरङ्गुलवैपुल्यं, मध्यभागारम्भात्प्रभृति चतुर्णामङ्गुलानां यथायथमङ्गुलावशेषो ह्रास इति। अरो-

शक्तिस्थानगतं प्रान्तं
प्रान्ते चक्रत्रयं स्मरेत् ।

अनाहतेति प्रवेशनिर्गमभ्रमात्मनोऽरासंनिवेशस्य एतदाकारत्वात् । ईदृगेव कुण्डलिनीरूपायाः शक्तेः प्रबोधः इति उक्तं कुण्डल्या उदयः पर इति । हृदि स्थाने गता इति इच्छादीनामरारूपतया उल्लासात् । नाभिस्थ इति तत एव प्राणशक्तेर्दण्डाकारतया उदयात् । हृदीति

'हृदयं शक्तिसूत्रं तु··············· ।'

इत्याद्युक्त्या शक्त्युदयस्थाने जन्माधारे । अत एव आह शक्तिस्थानगतं प्रान्तमिति । प्रान्ते इति द्वादशान्ते ॥

जन्माधारात् द्वादशान्तं यावदुदये युक्तिमाह

उत्क्षिप्योत्क्षिप्य कलया
देहमध्यस्वरूपतः ॥ १२६ ॥
शूलदण्डान्तमध्यस्थ-
शूलमध्यान्तगोचरम् ।
प्रविशेन्मूलमध्यान्तं
प्रान्तान्ते शक्तिवेश्मनि॥१२७॥

एतदपि कथमित्याशङ्क्य आह

अस्पन्दकरणं कृत्वा
एकदा स्पन्दवर्तनम् ।
मूलमानन्दमापीडय
शक्तित्रयपदं विशेत् ॥ १२८ ॥
तत्र पूज्यं प्रयत्नेन
जायन्ते सर्वसिद्धयः ।
समस्ताध्वसमायोगात्
षोढाध्वव्याप्तिभावतः ॥१२९॥
समस्तमन्त्रचक्राद्यै-
रेवमादिप्रयत्नतः ।
षट्त्रिंशत्तत्त्वरचितं
त्रिशूलं परिभावयेत् ॥ १३० ॥
विषुवत्स्थेन विन्यासो
मन्त्राणां मण्डलोत्तमे ।
कार्योऽस्मिन् पूजिते यत्र
सर्वेश्वरपदं भजेत् ॥ १३१ ॥

मूलमिति मत्तगन्धात्मकम्। विषुवत्स्थेनेति प्राणसाम्येनेत्यर्थः ॥ १३१ ॥

एवं शूलाब्जभेदमभिधाय व्योमेशस्वस्तिकं निरूपयति

स्वस्तिकेनाथ कर्तव्यं
युक्तं तस्योच्यते विधिः ।

कर्तव्यमिति

'अथ मण्डलसद्भावः संक्षेपेणाभिधीयते ।' (१)

इत्युक्तिसामर्थ्यात् मण्डलम् । स्वस्तिकेन युक्तमिति स्वस्तिकयोगात् तत्संज्ञमित्यर्थः । यदुक्तं

'भगवन् मातृचक्रेश उन्मनाश्रयदायक ।
शान्तिपुष्टिकरं धन्यं स्वस्तिकं सर्वकामदम् ॥
सूचितं सर्वतन्त्रेषु न चोक्तं परमेश्वर ।
तस्य सूत्राणि लोपाच्च भ्रमपङ्कजकल्पनाम् ॥
वद विघ्नौघशमनमाप्यायनकरं महत् ।'

इति ॥

व्योमेशस्वस्तिकतायां तु

'महाव्योमेशलिङ्गस्य देहधूपं समर्पयेत् ॥'

इत्याद्युक्त्या अन्वर्थव्योमेशशब्दव्यपदेश्येन नवात्मभट्टारकेण अधिष्ठेयत्वं निरूपयितुं तद्विधिमेव आह

नाडिकाः स्थापयेत्पूर्वं
मुहूर्तं परिमाणतः ॥ १३२ ॥
शक्रवारुणदिक्स्थाश्च
याम्यसौम्यगतास्तथा ।

नाडिकाः सूत्राणि। मुहूर्तेति त्रिंशत्। शक्रेति पूर्वापरायताः । याम्येति दक्षिणोत्तरायताः ॥

एवंच किं स्यादित्याह

एकोनत्रिंशद्वंशाः स्यु-
र्ऋजुतिर्यग्गतास्तथा ॥१३३॥

वंशा भागाः । ऋज्विति पूर्वापरगताः, तिर्यगिति दक्षिणोत्तरगताः ॥ १३३ ॥

एतदेव हृदयङ्गमीकरणाय संकलयति

अष्टौ मर्मशतान्येक-
चत्वारिंशाच्च जायते ।

मर्मेति भागाः । एवं हि एकोनत्रिंशतेरेकोनत्रिंशत्यैव गुणने भवेत् ॥

एतदेव विभजति

वंशैर्विषयसंख्यैश्च
पद्मं युग्मेन्दुमण्डलम् ॥१३४॥

रससंख्यैर्भवेत्पीठं
स्वस्तिकं सर्वकामदम् ।
वसुसंख्यैर्द्वारवीथा-
वेवं भागपरिक्रमः ॥ १३५ ॥

विषयेति पञ्च । एतच्च सर्वतः, येन प्रतिपार्श्वं सार्धं भागद्वयं स्यात् । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । पद्मस्यैव विशेषणं युग्मेन्दुमण्डलमिति स्वस्तिकमिति । तद्योगादत्रैव प्राधान्यमभिव्यंक्तुं सर्वकामदमिति उक्तम् । तेन पञ्चभिर्भागैः पद्मं, द्वाभ्यामिन्दुमण्डलं, षड्भिः पीठं, अष्टभिर्वीथी, अष्टभिश्च द्वारमिति एकोनत्रिंशत् भागा इति उक्तमेवं भागपरिक्रम इति ॥ १३५ ॥

तत्र द्वारं तावत् वर्तयति

रन्ध्रविप्रशराग्नींश्च
लुप्येद्बाह्यान्तरं क्रमात् ।
मर्माणि च चतुर्दिक्षु
मध्याद्द्वारेषु सुन्दरि ॥ १३६ ॥
वह्निभूतमुनिव्योम-
बाह्यगर्भे पुरीषु च ।

लोपयेच्चैव मर्माणि

रन्ध्राणि नव, विप्रा ऋषयः सप्त, शराः पञ्च, अग्नयस्त्रयः । अत्र मध्यमधिकृत्य चतुर्षु अपि द्वारेषु बाह्यादारभ्य अन्तर्यावत् क्रमेण रन्ध्रादि-संख्याका भागा लोप्याः, येन अत्र मेर्वाख्यप्रा-सादविशेषतलच्छन्दाकारसंनिवेशः स्यात् । भू-तानि पञ्च, व्योमेति शून्याकारतया रन्ध्राणि लक्षयति, तेन उभयोरपि द्वारपार्श्वयोर्बाह्या-दारभ्य अभ्यन्तरं यावत् वह्नयादिभागजातं लो-पयेत्, येन द्वारप्राय एव अन्तर्मुखः पुर्याकारः संनिवेशः स्यात् ॥

एवं दिक्चतुष्टये वर्तनामभिधाय कोणेषु अपि आह

अन्तर्नाडिविवर्जितान् ॥१३७॥

द्वारप्राकारकोणेषु

नेत्रानलशरानृतून् ।

नेत्रे द्वे, ऋतवः षट् । एवं द्वारकोणेषु एकैक-भागपरिहारेण द्वित्रिपञ्चसंख्याकान् भागान-न्तरारभ्य लोपयेत्, ऋतुसंख्याकांस्तु पृथग्गुपा-

दानादेव निरवशेषान् यदुभयदिगुद्भूतशोभाद्व-
यसंभेदात् कोणेषु गोमूत्रिकाबन्धप्रायः संनि-
वेश उदियादिति द्वारसन्धिः ॥

इदानीं वीथीं वर्तयितुमाह

नाड्यो ब्रह्मवंशस्य
लोप्या नेत्राद्रसास्थिताः ॥१३८

वह्नेर्नेत्रानलौ लोप्यौ
वेदान्नेत्रयुगं रसात् ।

नेत्रं सौम्यगतं लोप्यं
पूर्वाद्वेदानलौ रसात् ॥ १३९ ॥

तत्र द्वारे लग्नस्य ब्रह्मवंशस्य दक्षिणपार्श्वे यत् नेत्रं द्वितीयो भागः, तत आरभ्य रसास्थिताः षड्भागा लोप्याः, तदुपरि वह्नेस्तृतीयादारभ्य नेत्रानलौ पञ्च भागा इत्यर्थः; तदुपर्यपि वेदा-त् चतुर्थादारभ्य नेत्रं च युगं च नेत्रयोर्युगं वेति चत्वारः, तदुपर्यपि रसात् षष्ठादारभ्य नेत्रं भागद्वयं लोप्यमित्यर्थः । एतदेव वामपार्श्वेऽपि अतिदिशति सौम्येत्यादिना । एवं सौम्यगत-मपि पूर्वात् प्रथमं निर्दिष्टात् नेत्रात् द्वितीय-

भागात् 'पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयान्' इति नीत्या अनलात् तृतीयात् वेदात् चतुर्थात् रसात् षष्ठात् च आरभ्य भागजातं लोप्यमित्यर्थः। वक्ष्यमाणसकलवीथीक्षेत्रसंमार्जनानुसरणात् तदन्तरपि लोपसिद्धिः ॥ १३९ ॥

एवं पुरीसंनिवेशं वर्तयित्वा स्वस्तिकवर्तनामपि आह

लोकस्था नाडिका हित्वा
नेत्राद्वेदाग्नयः क्रमात्।
शरैर्वह्निगतं चैव
युगं नेत्राग्नयो रसात् ॥१४०॥
नेत्रात् पूर्वगताच्चैव

ब्रह्मवंशादारभ्य लोकस्थान् सप्त भागान् परित्यज्य यत् नेत्रं नवमो भागस्तमाश्रित्य वेदाश्च तत्संनिकृष्टं त्रयं चेति चत्वारो भागा वक्ष्यमाणलोपदृष्ट्या स्वस्तिकैकाङ्कतया शोभाकारा लोप्याः। तदनन्तरं नेत्रशब्दव्यपदिष्टात् नवमात् भागादारभ्य शरैरित्युक्तेन प्रत्यावृत्त्या द्वितीय-

पङ्क्तिगतेन पञ्चमेन भागेन सह अग्नयस्त्रयो भागा लोप्याः ।

'सैष दाशरथी रामः............।'

इतिवत् वेदाग्नय इत्यत्र सन्धिः । शरशब्दव्यपदिष्टादपि यत् युग्मं द्वितीयो भागस्तं वह्नियुतं भागत्रयेण सह लोपयेदित्यर्थः । क्रमात् ततोऽपि पूर्वात् युगशब्दव्यपदिष्टात् नेत्रादवशिष्टात् नेत्रं द्वितीयो भागोऽग्नयस्त्रयो भागाश्च लोप्या इति स्वस्तिकसिद्धिः । एवं दिगन्तरेष्वपि ज्ञेयम् । अत्र पीठे च पूर्वतः स्वस्तिकद्वयं वर्तयित्वा पश्चिमतो वर्तनीयं येन सर्वतः संनिवेशस्य सादृश्यं स्यात् ॥

एतच्च उभयमपि संनिवेशं प्रदर्शयन्नुपसंहरति

सुमेरुर्द्वारसंज्ञितः ।
स्वस्तिका च पुरी रम्या
चतुर्दिक्षु स्थितावुभौ ॥१४१॥

उभाविति स्वस्तिकापुरीसुमेरू ॥ १४१ ॥

ननु कियति भागजाते वीथीलोपना भवेदित्याशङ्क्य आह

मर्मणां च शते द्वे च
　ऋषिभिर्गुणिता दिशः ।
नेत्रादिकांश्च संमार्ज्य
　मार्गमध्यात् सुशोभने ॥१४२॥

दिश इति दश ऋषिभिः सप्तभिर्गुणिताः सप्ततिर्जायन्ते । नेत्रे द्वे । तेन द्वासप्तत्यधिकशतद्वयात्मनि वीथीक्षेत्रे लोपनां कृत्वा गुरुः स्वस्तिकापुर्याख्यां वीथीं वर्तयेदिति शेषः ॥१४२॥

इदानीं पद्मं वर्तयति

ऋषित्रयकृते मध्ये

ऋषित्रयकृते इति एकविंशतिधा विभक्ते इत्यर्थः ॥

एतदेव विभजति

　विषयैः कर्णिका भवेत् ।
नेत्रीकृतान्वसून् पत्रं
　नेत्रं सकृद्विभाजितम् ॥१४३॥
वह्निं वसुगतं कृत्वा
　शशाङ्कस्थांश्च लोपयेत् ।

नेत्रीकृतानिति द्विगुणीकृतान् । सर्वतो हि कर्णिकार्थं परिकल्पितात् भागपञ्चकादवशिष्टाः षोडशैव भागाः पत्रवर्तनार्थं भवन्तीति भावः । प्रतिदिक्कं हि सप्तभागान्तं दलाग्रस्य वर्तयिष्यमाणत्वात् सव्योमरेखमष्टभिरेव भागैः पत्रं स्यात् । कथमित्याह नेत्रमित्यादि । नेत्रमिति द्वितीयं भागम् । सकृद्विभाजितमिति एकेनैव सूत्रेण द्विधाकृतमित्यर्थः । एवं वह्निं तृतीयं भागम् । तदेतद्भागद्वयं वसुगतं सकलक्षेत्रपर्यन्तं द्विधा विधाय शशाङ्कस्थान् लोपयेत् केसरदलसन्धिदलाग्रसंपत्तये शशाङ्काकारं भ्रमत्रयं दद्यादित्यर्थः ॥

कथमित्याह

वह्नीषुऋषिमध्याच्च
लोप्यं पीठेन्दुकावधि ॥ १४४ ॥

त्रिभिः पञ्चभिः सप्तभिर्भागैरवच्छिन्नात् मध्यात् कर्णिकादेशादारभ्य पीठसंलग्नचन्द्रमण्डलपर्यन्तं यावदेतत् लोपनीयमित्यर्थः । इदमत्र तात्पर्यम्—तृतीयवृत्ते द्वितीयभा-

गान्तःपातितसूत्रादारभ्य ब्रह्मवंशमध्यं यावत् भ्रमं दद्यादिति षोडश दलार्धानि उत्पादयेत्, एवमेव दलाग्राण्यपि, किन्तु प्रागुक्तवत् व्यत्ययेनेति ॥ १४४ ॥

एवं पद्मस्य वर्तनामभिधाय पीठस्यापि आह

ब्रह्मणो नेत्रविषया-
न्नेत्राद्वेदानलौ हरेत् ।
सागरे नेत्रकं लोप्यं
नाड्यः पूर्वदिग्गताः ॥१४५॥

ब्रह्मणो ब्रह्मपदात् यत् नेत्रं द्वितीयो भागस्तत आरभ्य विषयाः पञ्च ब्रह्मण आरभ्य षष्ठो भागस्तद्गतान् वक्ष्यमाणरेखानुगुण्यात् पङ्क्तिस्थान् वर्तयिष्यमाणस्वस्तिकदेशातिरिक्तदेशे अन्यलोपनानुक्तेश्च पञ्च भागान् नेत्रात् पार्श्वद्वयात् लोपयेत् । एवं ब्रह्मणो वेदानलौ सप्तभागस्थानपि उभयतः पञ्चैव हरेत् । तत एव सागरे चतुर्थे भागे नेत्रकं द्वितीयो भागो ब्रह्मणः पञ्चमस्तद्गतानपि उभयतः पञ्चैव लोपयेत् येन पूर्वदिशि

'पीठं रेखात्रयोपेतं सितलोहितपीतलम् ।' (१४८)
इतिवक्ष्यमाणदृशा तिस्रः पट्टिकारूपा नाडिका भवन्तीत्यर्थः । पूर्वस्या उपलक्षणत्वादन्यदिक्षु अपि अयमेव विधिः ॥१४५॥

एवं दिक्षु वर्तनामभिधाय कोणेष्वपि आह

भूतनेत्रगतान्मूर्ध्नो
नेत्राद्द्विवह्निदृक्त्रिकात् ।
सौम्यगात् पीठकोणेषु
लोपयेत चतुर्ष्वपि ॥ १४६ ॥

ब्रह्मकोणगत्या पार्श्वगत्या वा भूतं पञ्चमो भागस्तस्य मूर्ध्ना उपरितनेन देशेन नतु पार्श्वादिना द्वितीयस्था ये त्रयो भागास्तान् लोपयेत् । नेत्राद्द्विवह्नीति द्विशब्दमहिम्ना भूतपदकथितादपि यो द्वितीयो भागोऽर्थात् तेन सह तत्संलग्नं भागत्रयं लोपयित्वा तद्द्वितीयमपि भागत्रयेण सह लोपयेत्, एवं दृक्त्रिकमित्यनेन ततोऽपि द्वितीयस्त्रिकोणेन सह लोप्य इति स्वस्तिकसिद्धिः । एवं सौम्यगात् स्वोत्तरदिक्स्थ-

त्वेन आग्नेयकोणगात् स्वस्तिकादारभ्य चतुर्षु अपि पीठकोणेषु गुरुर्लोपयेदित्यर्थः ॥१४६॥

अत्रैव रजःपातं निरूपयति

दलानि कार्याणि सितैः
केसरं रक्तपीतलैः ।
कर्णिका कनकप्रख्या
पल्लवान्ताश्च लोहिताः ॥१४७॥
व्योमरेखा तु सुसिता
वर्तुलाब्जान्तनीलभाः ।
पीठं रेखात्रयोपेतं
सितलोहितपीतलम् ॥ १४८॥
स्वस्तिकाश्च चतुर्वर्णा
अग्नेरीशानगोचराः ।
वीथी विद्रुमसंकाशा
स्वदिक्ष्वस्त्राणि बाह्यतः॥१४९॥
इन्द्रनीलनिभं वज्रं
शक्तिं पद्ममणिप्रभाम् ।

दण्डं हाटकसंकाशं
 वक्त्रं तस्यातिलोहितम् ॥१५०॥
नीलद्युतिसमं खड्गं
 पाशं वत्सकसप्रभम् ।
ध्वजं पुष्पफलोपेतं
 पञ्चरङ्गैश्च शोभितम् ॥ १५१ ॥
गदा हेमनिभात्युग्रा
 नानारत्नविभूषिता ।
शूलं नीलाम्बुजसमं
 ज्वलद्वह्न्युग्रशेखरम् ॥ १५२ ॥
तस्योपरि सितं पद्म-
 मीषत्पीतारुणप्रभम् ।
चक्रं हेमनिभं दीप्त-
 मरा वैडूर्यसंनिभाः ॥ १५३ ॥
अरामध्यं सुपीतं च
 बाह्यं ज्वालारुणं भवेत् ।

मन्दिरं देवदेवस्य
सर्वकामफलप्रदम् ॥ १५४ ॥

स्वस्तिका इति पीठगता वीथीगताश्च। विद्रुमसंकाशेति स्वस्तिकवर्जम् । बाह्यादिति द्वारादपि ॥१५४॥

एवं श्रीत्रिशिरोभैरवोक्तिप्रसङ्गात् व्योमेशस्वस्तिकमभिधाय श्रीसिद्धातन्त्रोक्तमपि शूलाब्जमभिधत्ते

श्रीसिद्धायां शूलविधिः

शूलविधिरिति अर्थादुक्तः ॥

तमेव विधिमाह

प्राक् क्षेत्रे चतुरश्रिते ।
हस्तमात्रं त्रिधा सूर्या-
न्नवखण्डं यथा भवेत् ॥१५५॥
मध्ये शूलं च तत्रेत्थं

चतुरश्रिते क्षेत्रे सर्वतः सूर्यादिति अङ्गुलद्वादशकं वर्जयित्वा त्रिधा हस्तपरिमाणं त्रिहस्तं क्षेत्रं गृह्णीयात् यथा एतत् त्रिर्विभजनादेव

हास्तिकनवभागात्मकं स्यात् । तत्र च इत्थं वक्ष्यमाणगत्या मध्ये त्रिशूलं कुर्यादिति शेषः ॥

मध्यमेव विभजति

मध्यभागं त्रिधा भजेत् ।
नवभिः कोष्ठकैर्युक्तं
ततोऽयं विधिरुच्यते ॥१५६॥
मध्यभागत्रयं त्यक्त्वा
मध्ये भागद्वयस्य तु ।
अधस्ताद्भ्रामयेत्सूत्रं
शशाङ्कशकलाकृति ॥ १५७ ॥
उभयतो भ्रामयेत्तत्र
यथाग्रे ह्याकृतिर्भवेत् ।
कोट्यां तत्र कृतं सूत्रं
नयेद्रेखां तु पूर्विकाम् ॥ १५८ ॥
अपरद्वारपूर्वेण
त्यक्त्वाङ्गुलचतुष्टयम् ।
रेखां विनाशयेत्प्राज्ञो
यथा शूलाकृतिर्भवेत् ॥१५९॥

शूलाग्रे त्वर्धहस्तेन
त्यक्त्वा पद्मानि कारयेत् ।
अधः शृङ्गत्रयं हस्त-
मध्ये पद्मं सकर्णिकम् ॥१६०॥

तमेकहस्तपरिमाणमध्यभागं नवभिः कोष्ठकैर्युक्तं त्रिधा विभक्तं सन्तं द्विधा भजेत् सर्वतः षोढा विभजेत् चतुरङ्गुलैः षट्त्रिंशता कोष्ठकैर्युक्तं कुर्यादित्यर्थः । अयमिति वक्ष्यमाणः । तमेव आह मध्येत्यादि । तत्र मध्यादधस्तनं भागत्रयं त्यक्त्वा ब्रह्मपदमवलम्ब्य उभयोरपि पार्श्वयोर्भागद्वयस्य मध्ये तु द्वितीये मर्मणि हस्तं निवेश्य अधस्तादर्धचन्द्राकारं सूत्रमर्थात् प्रागुक्तवत् द्विर्भ्रामयेत् । तत्रापि अग्रे मध्यसूत्रात् पूर्वतस्तृतीये मर्मणि हस्तं निवेश्य शशाङ्कशकलाकृति अन्तर्मुखमूर्ध्वगत्या भागद्वयस्य मध्ये भ्रामयेत् यथा द्विकुब्जाकारः संनिवेशः स्यात् । तत्र च पार्श्वद्वयवर्तिन्यां हाकृतौ कोट्यामाद्यन्तरूपासु कोटिषु कृतेभ्यः संश्लेषितेभ्यः सूत्रेभ्यः पार्श्वद्वयसूत्रे पूर्विकां प्राङ्नवखण्डी-

करणकालकलिपतां रेखां मध्यशृङ्गसूत्रे तु पश्चिमद्वाराभिमुख्येन वक्ष्यमाणदृशा उपरितननवभागस्य अर्धहस्तं यावत् नयेत्। कथमित्याह त्यक्त्वेत्यादि। अन्तर्वर्तितशशाङ्कशकलाग्रकोटिसमुत्थां रेखां मूलादङ्गुलचतुष्टयं त्यक्त्वा विनाशयेत् यथायथं स्वप्रज्ञाबलेन ह्रासयेत् येन शृङ्गाणां तीक्ष्णाग्रता जायेतेति शृङ्गत्रयसिद्धिः। ततश्च अर्धहस्तेन वर्तिते शूलाग्रे अर्थादुपरितनमर्धहस्तमेव त्यक्त्वा अर्थात् प्राग्वत् द्वादशाङ्गुलं पद्मत्रयं कुर्यात् शृङ्गत्रयस्य अधः पुनर्हास्तिकं पद्मं भवेत् ॥ १६० ॥

एवं त्रिशूलस्य वर्तनामभिधाय दण्डस्य अपि आह

मुखाग्रे धारयेत्सूत्रं
त्रिभिर्हस्तैस्तु पातयेत्।

मध्यशृङ्गमुखाग्रे सूत्रं परिस्थाप्य त्रिभिर्हस्तैः पातयेत् परिवर्जितबाह्यद्वादशाङ्गुलान्तं यावत् मध्यतो नयेत् ॥

एवं दैर्घ्यमभिधाय वैपुल्यमाह

मध्ये चोर्ध्वं ततः कुर्या-
दधस्तादङ्गुलद्वयम् ॥ १६१ ॥
रेखाद्वयं पातयेत
यथा शूलं भवत्यपि ।
अधोभागादिभिश्चोर्ध्वं
तत्र रेखा प्रपद्यते ॥ १६२ ॥
समीकृत्य ततः सूत्रे
ऊर्ध्वे द्वे एवमेव तु ।

एवं स्थानत्रये अङ्गुलद्वयान्तरालं द्वयोः पार्श्वयोः रेखाद्वयं कुर्यात् येन सर्वतः साम्येन अधोमध्यभागाभ्यां सह ऊर्ध्वं समीकृत्य रेखा प्रपद्यते, ततस्तथैव द्वे ऊर्ध्वे सूत्रे पातयेत यथा सदण्डं शूलं संपद्यते ॥

नच एवं मध्यपद्मस्य दण्डेन आच्छादनं कार्यमित्याह

मध्यं पद्मं प्रतिष्ठाप्यं
शूलाधस्ताद्यशस्विनि ॥ १६३ ॥

अत्र च चतुर्विंशतिधा विभक्ते क्षेत्रे प्रागुक्तवत् सर्वं द्वारादि वर्तनीयम्, भगवता पुनरर्धचन्द्रोपयोगिनि एव मध्यहस्ते प्राधान्यात् भागपरिकल्पना कृतेत्यास्ताम् ॥ १६३ ॥

आह्निकार्थमर्धेन उपसंहरति

इत्येष मण्डलविधिः

कथितः संक्षेपयोगतो महागुरुभिः ।

इति शिवम् ॥

स्वस्तिकशूलाब्जनयदुर्गमशिवशास्त्रनिर्वचनचञ्चुः ।
आह्निकमेकत्रिंशं व्यवृणोदेतज्जयरथाख्यः ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके मण्डलप्रकाशनं नाम
एकत्रिंशमाह्निकम् ॥ ३१ ॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

द्वात्रिंशमाह्निकम् ।

शुद्धाशुद्धाध्वभिदा द्विगह्वरं मुद्रयत्यशेषजगत् ।
संविद्रूपतया यः कलयतु स किल्विषं सतां कालः ॥

इदानीं मुद्राविधिमभिधातुमुपक्रमते

अथ कथये मुद्राणां
गुर्वागमगीतमत्र विधिम् ।

तमेव आह

मुद्रा च प्रतिबिम्बात्मा
श्रीमद्देव्याख्ययामले ।
उक्ता बिम्बोदयश्रुत्या
वाच्यद्वयविवेचनात् ॥ १ ॥

तत्र श्रीदेव्यायामले

'प्रतिबिम्बोदयो मुद्रा················ ।'

इत्येवंरूपाया बिम्बोदयश्रुतेः पञ्चमीषष्ठ्यर्थबहुव्रीहिद्वारस्य वाच्यद्वयस्य विवेकमाश्रित्य परसंविदाकृतिरूपत्वात् प्रतिबिम्बात्मा मुद्रा उक्तेति वाक्यार्थः। इदं च अत्र वाच्यद्वयम्—प्रतिराभिमुख्ये, तेन बिम्बसंनिधिं निमित्तीकृत्य बिम्बैकनियत उदयो यस्येति बिम्बस्य प्रतिबिम्बोत्पत्तिनिमित्तत्वमुक्तम्, बिम्बस्य अभिव्यक्तिलक्षण उदयः प्रतिगतः प्राप्तो यस्मादिति प्रतिबिम्बस्य ज्ञप्त्युपायत्वमिति । यद्वा

'मुद्रा बिम्बोदयो नाम्ना············ ।'

इतिबिम्बोदयश्रुतेः प्रतिशब्दार्थमपहायैव व्याख्येयम् ॥ १ ॥

तदेव तात्पर्यद्वारेण आह

बिम्बात्समुदयो यस्या
इत्युक्ता प्रतिबिम्बता ।
विम्बस्य यस्या उदय
इत्युक्ता तदुपायता ॥ २ ॥

समुद्य इति उत्पत्तिः। यस्या इति प्रतिबिम्बरूपाया मुद्राया इति षष्ठ्यर्थः, यस्याश्च सकाशादिति पञ्चम्यर्थः। उदय इति ज्ञप्तिस्तदुपायतेति ज्ञप्तिद्वारिका बिम्बोपायतेत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं मुद्राशब्दस्य रूढिमुपदर्श्य योगमपि दर्शयति

मुदं स्वरूपलाभाख्यं
　देहद्वारेण चात्मनाम् ।
रात्यर्पयति यत्तेन
　मुद्रा शास्त्रेषु वर्णिता ॥ ३ ॥

यद्यपिच अत्र

'इत्याशयेन मुद्रा मोचयते पाशजालतोऽशेषात् ।
कार्यीयान्पुर्यष्टकसंस्कारान्द्रावयेत्तथा मन्त्रम् ॥
योगं क्रियां च चर्यां मुद्रयति तदेकरूपतया ।'

इत्यादिदृष्ट्या बहुधा योगः सम्भवति, तथापि परानन्दनिर्भरस्वरूपताधायितया अयमेव मुख्य इति एतावदेव उक्तम् ॥ ३ ॥

आसामेव गुणप्रधानभावं तावत् दर्शयति

तत्र प्रधानभूता श्री-
　खेचरी देवतात्मिका ।

निष्कलत्वेन विख्याता
साकल्येन त्रिशूलिनी ॥ ४ ॥
करङ्किणी क्रोधना च
भैरवी लेलिहानिका ।
महाप्रेता योगमुद्रा
ज्वालिनी क्षोभिणी ध्रुवा ॥५॥
इत्येवंबहुभेदेयं
श्रीखेचर्येव गीयते ।

ध्रुवेति खेचरीविशेषणं, तस्या हि त्रिशूलिन्यादिसकलरूपोपग्रहेऽपि न निष्कलाद्रूपात्प्रच्याव इति अभिप्रायः । उक्तं हि

'इयं सा खेचरी मुद्रा निष्कला परिकीर्तिता ।
सकलं रूपमेतस्या भेदैस्तैस्तैरवस्थितम् ॥'

इति ॥

ननु त्रिशूलिन्यादिवदन्या अपि एतदङ्गभूता मुद्राः सम्भवन्तीति कथमिह ता अपि न उक्ता इत्याशङ्क्य आह

अन्यास्तदङ्गभूतास्तु
पद्माद्या मालिनीमते ॥ ६ ॥

तासां बहुत्वामुख्यत्व-
योगाभ्यां नेह वर्णनम् ।

ननु श्रीमालिनीमते पद्ममुद्रादिसाहचर्येणैव श्रीखेचरी अपि निर्दिष्टा, तत् सैव प्रधानेति तु कुतस्त्यमित्याशङ्क्य आह

श्रीखेचरीसमाविष्टो
यद्यत्स्थानं समाश्रयेत् ॥ ७ ॥
देवीसंनिधये तत्स्या-
दलं किं डम्बरैर्वृथा ।

अलमिति पर्याप्तम् ॥

ननु आसामपि

'याभिः संरक्षितो मन्त्री मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात् ।'

इत्याद्युक्त्या साधकविषयं मुख्यत्वमस्तीति कथमेवमुक्तमित्याशङ्क्य आह

काम्ये कर्मणि ताश्च स्यु-
र्मुख्याः कस्यापि जातुचित् ॥८॥

कस्यापीति साधकस्यैव, नतु पुत्रकादेः । जातुचिदिति नतु नित्यवत् सर्वकालम् ॥ ८ ॥

इह पुनर्मोक्षाख्यमुख्यार्थप्रतिपादनपरत्वा-

दस्य ग्रन्थस्य काम्यमेव कर्म न उक्तमिति तदु-
पयोगिना अपि मुद्रावर्णनेन कोऽर्थ इत्याह

तच्च नास्माभिरुदितं
तत्किं तदुपयोगिना ।

आसां च भेदनिर्देशद्वारेण स्वरूपमभि-
धातुमाह

मुद्रा चतुर्विधा काय-
करवाक्चित्तभेदतः ॥ ९ ॥
तत्र पूर्णेन रूपेण
खेचरीमेव वर्णये ।

वागिति मन्त्रविलापनरूपा । यदुक्तं

'करकायविलापान्तःकरणानुप्रवेशतः ।
मुद्रा चतुर्विधा ज्ञेया················॥'

इत्युपक्रम्य

'अङ्गुलीन्यासभेदेन करजा बहुमार्गगा ।
सर्वावस्थास्वेकरूपा वृत्तिर्मुद्रा च कायिकी ॥
पञ्चमुद्राधरं चैतद्व्रतं सिद्धनिषेवितम् ।
मन्त्रतन्मयता मुद्रा विलापाख्या प्रकीर्तिता ॥
ध्येयतन्मयता मुद्रा मानसी परिकीर्तिता ।'

इति । पूर्णेनेति चतुर्विधेनापीत्यर्थः ॥

तत्रापि प्राधान्येन श्रीपूर्वशास्त्रोक्तमेव ताव-
दस्या रूपमाह

बद्ध्वा पद्मासनं योगी
नाभावक्षेश्वरं क्षिपेत् ॥ १० ॥
दण्डाकारं तु तं ताव-
न्नयेद्यावत्कखत्रयम् ।
निगृह्य तत्र तत्तूर्णं
प्रेरयेत् खत्रयेण तु ॥ ११ ॥
एतां बद्ध्वा खे गतिः स्या-
दिति श्रीपूर्वशासने ।

स्थिरसुखासनस्थो हि योगी जन्माधारादु-
देत्य नाभिदेशे मनो निवेश्य तत्रैव बहुशः
परिभ्राम्य मध्यप्राणशक्त्येकीकारेण दण्डाका-
रतया मूर्धन्यं बिन्दुनादब्रह्मरन्ध्रलक्षणं खत्रयं
यावत् नीत्वा तत्रैव कुम्भकानुवृत्त्या निरुध्य
शक्तिव्यापिनीसमनात्मना खत्रयेण तूर्णमुद्धा-
तगत्या प्रेरयेदुन्मनापदाक्रमणेन परमशिवा-
भिमुख्यं नयेत् येन अस्य एतदवष्टम्भेन पर-
बोधगगनचारित्वं स्यात् ॥

अस्या एव अवान्तरभेदसहितायाः श्रीयो-
गसञ्चारोक्तं रूपं निर्दिशति

ध्वनिज्योतिर्मरुद्युक्तं
चित्तं विश्रम्य चोपरि ॥ १२ ॥
अनेनाभ्यासयोगेन
शिवं भित्त्वा परं व्रजेत् ।

ध्वनिर्नादः, ज्योतिर्बिन्दुः, मरुत् शक्तिः, तेन
तद्द्वादशान्तं ब्रह्मरन्ध्रम् । एवं जन्माधारात्प्रभृति
एतद्व्योमत्रययोगि चित्तं विधाय तत्रैव निवि-
डध्यानेनैव क्रमेण उपरितनं शक्त्यात्मकमपि
खत्रयं भित्त्वा योगी परं शिवं व्रजेदिति
वाक्यार्थः ॥

एतदनुवेधेन त्रिशूलिन्या अपि रूपमाह

जङ्घाधस्तात्करौ कृत्वा
वामपादं च दक्षिणे ॥ १३ ॥
विदार्यास्यं कनिष्ठाभ्यां
मध्यमाभ्यां तु नासिकाम् ।

अनामे कुञ्चयेत्प्राज्ञो

भ्रूभङ्गं तर्जनीद्वयम् ॥ १४ ॥

जिह्वां च चालयेन्मन्त्री

हाहाकारं च कारयेत् ।

त्रिशूलेन प्रयोगेण

ब्रह्मरन्ध्रमुपस्थितः ॥ १५ ॥

पदं सन्त्यज्य तन्मात्रं

सद्यस्त्यजति मेदिनीम् ।

जत्रुशब्देन अत्र कण्ठो लक्ष्यते, तेन तदध इत्यर्थः । नासिकामिति तद्रन्ध्रद्वयम्, चालयेदिति भ्रूभङ्गादौ त्रयेऽपि योज्यम् । तन्मात्रमिति स्थितम् । मेदिनीं त्यजतीति देहाद्यहन्तापहस्तनेन परबोधाकाशचारी भवेदित्यर्थः ॥

त्रिशूलप्रयोगमेव शिक्षयति

शून्याशून्यलये कृत्वा

एकदण्डेऽनिलानलौ ॥ १६ ॥

शक्तित्रितयसम्बद्धे

अधिष्ठातृत्रिदैवते ।

त्रिशूलं तद्विजानीया-
द्येन व्योमोत्पतेद्बुधः ॥ १७ ॥

एवंविधोऽयमनिलानलौ प्राणापानावर्थात् मध्यप्राणे समरसितौ कृत्वा अत एव एकस्मि-न्मूलाधारात्प्रभृति ऊर्ध्वं प्रसरणात् दण्डाकारे च तस्मिन् जाते सति तदेवं प्रयुज्यमानं त्रि-शूलं विजानीयात् येन अस्य व्योमोत्पतनं स्यात्। एकदण्डाकारं मध्यप्राणमेव विशिनष्टि अधि-ष्ठातृत्रिदैवते इति भ्रूमध्याद्यवस्थितेश्वरसदाशि-वानाश्रिताख्यकारणत्रयाधिष्ठिते इत्यर्थः । तथा शक्तिव्यापिनीसमनासम्बद्धे तत्संयोगमाप्ते,अत एव परपदप्राप्त्या शून्याशून्यलये विगलितस-दसदादिशब्दव्यवहारे इत्यर्थः ॥ १७ ॥

नच एतावतैव अयं व्योम उत्पतेदित्याह

आकाशभावं सन्त्यज्य
सत्तामात्रमुपास्थितः ।
शूलं समरसं कृत्वा
रसे रस इव स्थितः ॥ १८ ॥

एकदण्डं स विज्ञाय
त्रिशूलं खचरं प्रिये ।
बद्ध्वा तु खेचरीं मुद्रां
ध्यात्वात्मानं च भैरवम् ॥१९॥
खेचरीचक्रसंजुष्टं
सद्यस्त्यजति मेदिनीम् ।

एवं खचरमेकदण्डं त्रिशूलं विज्ञाय तत्तद-वच्छेदाधायि सत्तामात्रमपि परित्यज्य खेचरी-मुद्राबन्धमाविश्य स बुधः पराकाशरूपतामुप-स्थितः सन् स्थितस्तत्रैव रसे इव रसं शूलमपि समरसीकृत्य खेचरीचक्रसंजुष्टमात्मानं भैरवं ध्यात्वा च सद्य एव मेदिनीं त्यजतीति सम्ब-न्धः ॥

ननु एवमस्य किं स्यादित्याशङ्क्य आह

त्यक्तांशको निराचारो
निःशङ्को लोकवर्जितः ॥ २० ॥
अवधूतो निराचारो
नाहमस्मीति भावयन् ।

मन्त्रैकनिष्ठः संपश्यन्
देहस्थाः सर्वदेवताः ॥ २१ ॥
ह्लादोद्वेगास्मिताक्रुष्ट-
निद्रामैथुनमत्सरे ।
रूपादौ वा कर्तृकर्म-
करणेषु च सर्वशः ॥ २२ ॥
नाहमस्मीति मन्वान
एकीभूतं विचिन्तयन् ।
कर्णाक्षिमुखनासादि-
चक्रस्थं देवतागणम् ॥ २३ ॥
ग्रहीतारं सदा पश्यन्
खेचर्या सिद्ध्यति स्फुटम् ।

त्यक्तांशक इति निरंशतामापन्न इत्यर्थः । निराचार इति निष्क्रान्ता आचारा यस्मादाचारेभ्यश्च निष्क्रान्त इति योज्यम् । देहस्थाः सर्वदेवताः संपश्यन्निति सर्वदेवतामयमात्मानं जानान इत्यर्थः । ह्लादेत्यादिना चित्तवृत्तिविशेषा

आसूत्रिताः । रूपादाविति विषयपञ्चके । ग्रहीतारमिति परप्रमात्रेकरूपमित्यर्थः ॥

एतदेव व्यतिरेकद्वारेण द्रढयति

विद्याशङ्की मलाशङ्की
शास्त्रशङ्की न सिद्ध्यति ॥२४॥

विद्येति शुभंकरी वेदविद्या ॥ २४ ॥

ननु एवमयं कस्मात् न सिद्ध्येदित्याशङ्क्य आह

शिवो रविः शिवो वह्निः
पक्तृत्वात्स पुरोहितः ।
तत्रस्था देवताः सर्वा
द्योतयन्त्योऽखिलं जगत् ॥२५॥

रविः प्रमाणं, वह्निः प्रमाता, अत एव पुरोहितो यष्टा इत्यर्थः । पक्तृत्वादिति सर्वस्य स्वात्मसात्काररूपात्वात् द्योतयन्त्यः स्थिता इति शेषः । एवं हि शिव एव सर्वमिति किमाशङ्कास्पदमित्याशयः ॥ २५ ॥

एवं त्रिशूलिन्याः स्वरूपमभिधाय कराङ्किण्या अपि आह

कनिष्ठया विदार्यास्यं
तर्जनीभ्यां भ्रुवौ तथा ।
अनामे मध्यमे वक्त्रे
जिह्वया तालुकं स्पृशेत् ॥२६॥
एषा कराङ्किणी देवी
ज्वालिनीं शृणु सांप्रतम् ।
हनुर्ललाटगौ हस्तौ
प्रसार्याङ्गुलितः स्फुटौ ॥ २७ ॥
चालयेद्वायुवेगेन
कृत्वान्तर्भ्रुकुटीं बुधः ।
विदार्यास्यं सजिह्वं च
हाहाकारं तु कारयेत् ॥ २८ ॥
एषा ज्वालिन्यग्निचक्रे
तया चाष्टोत्तरं शतम् ।
जपेद्यदि ततः सिद्ध्ये-
त्त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २९ ॥

कनिष्ठयेति उभयकरसम्बन्धिन्या । वक्त्रे इति

अर्थात् कृत्वा। प्राकरणिकश्च अत्र खेचरीमुद्राबन्धानुवेधोऽनुसन्धातव्य एवेति गुरवः। हनुरिति ऐशः पाठः, तेन हनुतः प्रभृति ललाटान्तं स्थितौ कार्यावित्यर्थः। प्रसार्याङ्गुलित इति प्रसृताङ्गुलीकावित्यर्थः। अन्तरिति हस्तयोः। अग्निचक्रे इति ऊर्ध्वमुखे त्र्यश्रे अन्तरात्मानं भावयित्वा ॥ २९ ॥

सिद्धिमेव दर्शयति

परदेहेषु चात्मानं
परं चात्मशरीरतः ।
पश्येच्चरन्तं हानादा-
द्गमागमपदास्थितम् ॥ ३० ॥
नवच्छिद्रगतं चैकं
नदन्तं व्यापकं ध्रुवम् ।
अनया हि खचारी श्री-
योगसञ्चार उच्यते ॥ ३१ ॥

हानादेति हाकारस्य नादेन उच्चारेणेत्यर्थः। गमागमेति स्वदेहात् परदेहे, परदेहाद्वा स्वदेहे।

खचारीत्यनेनापि खेचरीमुद्राबन्धानुवेधो द-
र्शितः ॥ ३१ ॥

इदानीं श्रीवीरावल्युक्तमपि अस्या विधिमाह

कुलकुण्डलिकां बद्धा
अणोरन्तरवेदिनीम् ।
वामो योऽयं जगत्यस्मिं-
स्तस्य संहरणोद्यताम् ॥ ३२ ॥
स्वस्थाने निर्वृतिं लब्ध्वा
ज्ञानामृतरसात्मकम् ।
व्रजेत्कन्दपदं मध्ये
रावं कृत्वा ह्यरावकम् ॥ ३३ ॥
यावज्जीवं चतुष्कोणं
पिण्डाधारं च कामिकम् ।
तत्र तां बोधयित्वा तु
गतिं बुद्ध्वा क्रमागताम् ॥३४॥
चक्रोभयनिबद्धां तु
शाखाप्रान्तावलम्बिनीम् ।

ससङ्गममिदं स्थान-
मूर्मिण्युन्मीलनं परम् ।
एष क्रमस्ततोऽन्योऽपि
व्युत्क्रमः खेचरी परा ॥ ४० ॥
योन्याधारेति विख्याता
शूलमूलेति शब्द्यते ।
वर्णास्तत्र लयं यान्ति
ह्यवर्णे वर्णरूपिणि ॥ ४१ ॥

इह अणोरन्तरवेदिनीमन्तश्चरन्तीं तन्मयतामाप्तां कुलकुण्डलिकां मध्यप्राणशक्तिमाक्रम्य अज्ञानसंहर्त्रीं स्वस्थाने शाक्ताधारे तदैक्यापत्तिरूपां निर्वृतिं प्राप्य

'मूले तु शाक्तः कथितो बोधनादप्रवर्तकः ।'

इत्युक्त्या तस्य बोधनादप्रवर्तकत्वात् मध्यविषाधारादावरावकं प्रशान्तरूपं रावं नादं कृत्वा

'.......................कन्दे षड्रसलम्पटाः ।'

इतिभङ्ग्या ज्ञानामृतरसात्मकं कन्दपदं कामिकं सर्वकामाभिधं जीवं सञ्जीवन्यमृताभिधं चतुष्पथवर्तित्वात् चतुष्कोणं चिन्तामण्यभिधानं

च यावत् पैण्डं शरीरमाधारं व्रजेत् । तत्र आधा-
रेषु च क्रमागतां तां कुलकुण्डलिकां बोधयित्वा
मूलस्थानादारभ्य प्राणापानात्मचक्रद्वयोम्भितां
द्वादशान्तं यावत् गच्छन्तीं ज्ञात्वा यथा अयं
योगी ज्ञानजेनैव माहात्म्येन अज्ञानग्रन्थिं दुर्भे-
द्यत्वात् वज्राख्यां मध्यनाडीं च विदारयेत्,
तथा प्राणापानात्मशाखाद्वयस्य अन्तमवलम्ब्य
जन्माधाररूपत्रिकोणमध्यादपि विनिष्क्रान्तमत
एव मेढ्राधोवर्तित्वात् लिङ्गमूलं तदाख्यम-
कुलाधारमपि विभेदयेत् । तत्र हि प्राणापान-
रूपं चक्रयुग्मं स्वस्वरूपत्रोटनेन सङ्घट्टितं सदै-
क्येन भासते मध्यप्राणशक्तेरेव ततः समुदय
इत्यर्थः । अतो लिङ्गमूलाख्यादकुलपदात्पुनः सा
वैपरीत्यादधोगत्या निक्षेपं विधाय द्विधाभावं व्र-
जति यदियमूर्वाद्यङ्गुष्ठपर्यन्तत्वनिमित्तमात्मानं
विनिक्षिपेत् तद्रूपतां गृह्णीयादित्यर्थः । सा कुल-
कुण्डलिका हि ऊर्ध्वाधःसञ्चारमनादृत्य प्राणा-
पानलक्षणाभ्यां लिङ्गाभ्यां लिङ्गिनी तत्कोडी-
कारेण ज्ञप्तिं प्राप्ता सती चरेत् तत्तदाधारादिभे-

देन मध्यधाम आक्रामेत्। सा हि तत्र मध्यधाम्नि प्राणापानपदद्वयसंयोगात्संविद्धिकासमादध्यात्। यश्च एवंविधमिदं सर्वभावानुस्यूतमूर्मिण्युन्मीलनं परसंविद्धिकासाधायि परं स्थानं जानाति, स संविद्रसादानविसर्गयोः सिद्ध्येत् सृष्टिसंहारकारित्वेऽस्य सामर्थ्यमुत्पद्यते इत्यर्थः। अस्याश्च एष यथोक्तस्तत्तदाधारादिसञ्चारात्मा क्रमः स्वारसिक एव वाह इत्यर्थः। ततोऽन्यो व्युत्क्रमोऽपि अस्याः सम्भवति यदियं परा खेचरी योन्याधारेति विख्याता तत उदिता सती शूलमूलेति शब्द्यते झटित्येव शक्तिव्यापिनीसमनात्मकारात्रययोगित्वात् द्वादशान्तपदं प्राप्तेत्यर्थः। यतस्तत्र सर्वोच्छेदरूपे क्रोडीकृतबाह्यामर्शेऽपि स्वामर्शमात्रात्मनि अवर्णे वर्णा बाह्यामर्शा लयं यान्ति तद्विश्रान्ता एव भवन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

ननु भवतु एवं, योगी पुनरस्याः कथं प्रबोधमादध्यादित्याशङ्क्य आह

नादिफान्तं समुच्चार्य
कौलेशं देहसंनिभम्।

आक्रम्य प्रथमं चक्रं
खे यन्त्रे पादपीडितम् ॥ ४२ ॥
नादं वै शक्तिसद्गर्भं
सद्गर्भात्कौलिनीपदम् ।
बीजपञ्चकचारेण
शूलभेदक्रमेण तु ॥ ४३ ॥
हृच्छूलग्रन्थिभेदैश्च-
क्षुद्रशक्तिं प्रबोधयेत् ।
वायुचक्रान्तनिलयं
बिन्द्वाख्यं नाभिमण्डलम्॥४४॥
आगच्छेल्लम्बिकास्थानं
सूत्रद्वादशनिर्गतम् ।
चन्द्रचक्रविलोमेन
प्रविशेद्भूतपञ्जरे ॥ ४५ ॥
भूयस्तु कुरुते लीलां
मायापञ्जरवर्तिनीम् ।
पुनः सृष्टिः संहृतिश्च
खेचर्यां क्रियते बुधैः ॥ ४६ ॥

श्रीमद्वीरावलीयोग
एष स्यात्खेचरीविधिः ।

चित् शुद्धात्मा कौलेशं रहस्यज्ञानप्रधानभूतमत एव गर्भीकृतमध्यशक्ति नादिफान्तरूपं सर्वमन्त्रारणिस्वभावं नादं स्वदेहाभेदेन समुच्चार्य तमेव च एवं सगर्भमुच्चार्यमाणं नादमधिकृत्य खे जन्माकाशरूपे मर्मणि कौलिन्याः कुलकुण्डलिन्याः पदं

'जन्माख्ये नाडिचक्रं तु············ ।'

इत्युक्तं नाड्यात्म प्रथमं चक्रं पादेन अंशेन पीडितं विधाय तत्र कथञ्चित् प्राणशक्तिं निरुध्य अवशिष्टानि पञ्चापि चक्राणि आक्रम्य ब्रह्मादिकारणपञ्चकोल्लङ्घनक्रमेण हृत्स्थस्य नाडित्रयात्मनः शूलस्य ग्रन्थिद्वादशकस्य ब्रह्मरन्ध्रोपरिवर्तिनः शक्त्याद्यात्मनः शूलस्य च भेदनक्रमेण रुद्रशक्तिं प्रबोधयेत् । येन अयं जन्मपदादारभ्य पवनाधारात्मनो वायुचक्रस्य अन्ते संनिकर्षे वर्तमानं नाभिमण्डलं तत्सङ्घट्टाधारं लम्बिकास्थानं तदूर्ध्वस्थितं सुधाधारं बिन्द्वाख्यं भ्रूमध्यवर्तिनं

विद्याकमलसंज्ञितमाधारं नाडीनां तात्स्थ्यात् ग्रन्थीनां द्वादशकात् निर्गतं सर्वसंबन्धोत्तीर्णं द्वादशान्तपदं च यावत् आ समन्ताहजुना क्रमेण गच्छेत् तत्र विश्रान्तिं कुर्यादित्यर्थः। भूयस्तु तत्र चन्द्रचक्रादपानस्थात् प्रत्यावृत्त्यात्मना विलोमक्रमेण स्वशरीरमेव प्रविशेत्, येन अयं व्युत्थानदशोचितं व्यवहरेत्। अतश्च खेचरीमुद्रावेशभाजां ज्ञानिनामन्तर्बहिरुन्मेषनिमेषाभ्यामाजवञ्जवीभावेन सृष्टिसंहारकारित्वं स्यादिति संक्षेपार्थः। योगे इति तद्वचनावसरे इति यावत् ॥

श्रीकामिकोक्तमपि अस्या रूपमाह

चुम्बाकारेण वक्रेण
　　यत्तत्त्वं श्रूयते परम् ॥ ४७ ॥
ग्रसमानमिदं विश्वं
　　चन्द्रार्कपुटसंपुटे ।
तेनैव स्यात्खगामीति
　　श्रीमत्कामिक उच्यते ॥ ४८ ॥

चुम्बाकारेण काकचञ्चुपुटाकृत्यनच्ककलात्मना मध्यप्राणशक्त्यवलम्बिनापि स्वरूपेण वक्रेण यदिदं प्रमाणप्रमेयात्मकं विश्वं स्वात्मसात्कुर्वाणमत एव परं प्रमात्रेकरूपं तत्त्वं चन्द्रार्कपुटस्य प्राणापानयुग्मस्य संपुटे मध्यधाम्नि श्रूयते साक्षात्क्रियते, तत एव अस्य खचारित्वं स्यादिति वाक्यार्थः ॥ ४८ ॥

इदानीं श्रीकुलगह्वरोक्तं सविशेषमस्या रूपं वक्तुमाह

भवान्मुक्त्वा द्रावयन्ति
पाशान्मुद्रा हि शक्तयः ।
मुख्यासां खेचरी सा च
त्रिधोच्चारेण वाचिकी ॥ ४९ ॥
त्रिशिरोमुद्गरो देवि
कायिकी परिपठ्यते ।

अतो हि पारमेश्वर्यः शक्तय एव मुद्रा उक्ता यदासां पशूनां संसारात् मोचयित्वा पाशान् द्रावयन्तीति निर्वचनम् । यदुक्तं

'मोचयन्ति महाघोरात्संसारमकराकरात् ।
द्रावयन्ति पशोः पाशांस्तेन मुद्रा हि शक्तयः ॥'

इति । उच्चारेणेति मन्त्रादेः । त्रिशिरोमुद्गर इति

'इच्छाज्ञानक्रियापूर्वा………… ।'

इत्यादिनीत्या शक्तित्रयमयत्वात् त्रिशिरोमुद्गरो मुदं परानन्दं गृणाति स्वात्मनि आमृशतीति परसंविदित्यर्थः ॥

एवमेव हि परा संवित् कायत्वेन उल्लसितेत्याह

नासां नेत्रद्वयं चापि
हृत्स्तनद्वयमेव च ॥ ५० ॥
वृषणद्वयलिङ्गं च
प्राप्य कायं गता त्वियम् ।
भवस्थानाभवस्थान-
मुच्चारेणावधारयेत् ॥ ५१ ॥
मानसीयमितस्त्वन्याः
पद्माद्या अष्ट मुद्रिकाः ।

मातृव्यूहकुले ताः स्यु-
रस्यास्तु परिवारगाः ॥ ५२ ॥
शरीरं तु समस्तं य-
त्कूटाक्षरसमाकृति ।
एषा मुद्रा महामुद्रा
भैरवस्येति गह्वरे ॥ ५३ ॥

हृदिति हृत्पद्मनालरूपम् । एतत्सतत्त्वं च तत्र तत्र शास्त्रे निरूपितमिति अतिरहस्यत्वादिह न प्रपञ्चितम् । तत् गुरुमुखादेव बोद्धव्यम् । भवस्थानं शरीरमभवस्थानमुच्चारेणेति

'पद्मं हृत्पद्ममेवात्र शूलं नाडित्रयं प्रिये ।
नाभिं चक्रं विजानीयाच्छक्तिं नादान्तरूपिणीम् ॥
बिन्दुदेशोद्भवं दण्डं वज्रं चित्तमभेदकम् ।
दंष्ट्रां जिह्वां महाभागे कपालं व्योममण्डलम् ॥
एषु स्थानेषु सञ्चारान्मानसी परिपठ्यते ।'

इत्यादिनयेन ऊर्ध्वं चारेण गमनेनेत्यर्थः । अष्टेति यदुक्तं

'खेचर्याः परिवारस्तु अष्टौ मुद्राः प्रकीर्तिताः ।
शूलाष्टके च देवेशि मातृव्यूहे च ताः स्मृताः ॥
पद्मं शूलं तथा चक्रं शक्तिर्दण्डं सवज्रकम् ।
दंष्ट्रा कपालमित्येवं तदशेषं व्यवस्थितम् ॥'

इति । कूटाक्षरं क्षकारः । एतत्सतत्त्वं च प्राक् बहुशः प्रतिपादितम् । अनेन प्रागुद्दिष्टाया भैरवमुद्राया अपि लक्षणमुक्तम् ॥ ५३ ॥

अस्या एव सर्वत्र अविगीततां दर्शयितुं शास्त्रान्तरतोऽपि सप्रभेदं रूपमाह

सूपविष्टः पद्मके तु
हस्ताग्राङ्गुलिरश्मिभिः ।
पराङ्मुखैर्झटित्युद्य-
द्रश्मिभिः पृष्ठसंस्थितैः ॥५४॥
अन्तःस्थितिः खेचरीयं
संकोचाख्या शशाङ्किनी ।
तस्मादेव समुत्तम्भ्य
बाहू चैवावकुञ्चितौ ॥५५॥
सम्यग्व्योमसु संस्थाना-
द्व्योमाख्या खेचरी मता ।
मुष्टिद्वितयसङ्घट्टा-
द्धृदि सा हृदयाह्वया ॥ ५६ ॥

शान्ताख्या सा हस्तयुग्म-
मूर्ध्वाधःस्थितमुद्गतम् ।
समदृष्ट्यावलोक्यं च
बहिर्योजितपाणिकम् ॥ ५७ ॥
एषैव शक्तिमुद्रा चे-
दधोधावितपाणिका ।
दशानामङ्गुलीनां तु
मुष्टिबन्धादनन्तरम् ॥ ५८ ॥
द्राक्क्षेपात्खेचरी देवी
पञ्चकुण्डलिनी मता ।
संहारमुद्रा चैषैव
यद्यूर्ध्वं क्षिप्यते किल ॥ ५९ ॥
उत्क्रामणी झगित्येव
पशूनां पाशकर्तरी ।
श्वभ्रे सुदूरे झटिति
स्वात्मानं पातयन्निव ॥ ६० ॥
साहसानुप्रवेशेन
कुञ्चितं हस्तयुग्मकम् ।

अधोवीक्षणशीलं च
　　सम्यग्दृष्टिसमन्वितम् ॥ ६१ ॥
वीरभैरवसंज्ञेयं
　　खेचरी बोधवर्धिनी ।
अष्टधेत्थं वर्णिता श्री-
　　भर्गाष्टकशिखाकुले ॥ ६२ ॥

इह पद्माद्यासनस्थो योगी यदा पृष्ठसंस्थितत्वादेव पराङ्मुखैरुद्यद्रश्मिभिर्बहिर्निर्गच्छच्छशाङ्करश्मिभिर्हस्ताग्राङ्गुलय एव रश्मयो रज्जवः, तैरुपलक्षितः सन् झटित्येव बाह्योपसंहारादन्तःस्थितिः स्वात्मनि एव विश्रान्तः स्यात्; तदा एवंभावितशशाङ्कत्वात् शशाङ्किनी, बाह्यस्य च सङ्कुचितत्वात् संकोचाख्या इयमेका खेचरी मुद्रा । तथा तं हस्ताङ्गुल्यादिसंनिवेशमाश्रित्य बाहू सम्यगवकुञ्चितौ समुत्तम्भ्य स्वस्तिकाकारतया अवष्टभ्य

'खमनन्तं तु मायाख्यं............ ।'

इत्याद्युक्तेषु पञ्चसु व्योमसु सम्यगुक्तेन क्रमेण स्थानात् गाढावष्टम्भात् व्योमाख्या द्वितीया ।

तथा अन्तःकृताधोवर्तिदक्षिणमुष्ट्यङ्गुष्ठोपरिग-तोच्छ्रिताङ्गुष्ठवाममुष्टिलक्षणस्य मुष्टिद्वयस्य हृदि सङ्घट्टात् सा खेचरी हृदयाख्या तृतीया। तथा हस्तशब्देन बाहूपलक्षणात् बाहुयुग्ममधः-स्थितवाममूर्ध्वस्थितदक्षिणमन्तःसंमुखपाणि-कत्वेऽपि उद्गतमूर्ध्वस्थितहस्तं दृष्टिसाम्येन अवलोकनीयं यदा स्यात्, तदा सा शान्ताख्या चतुर्थी। तथा एषैव शान्ताख्या एवंसंनिवेशेऽपि अधोधावितपाणिका चेत् भवेत्, तदा शक्ति-मुद्राख्या पञ्चमी। तथा द्वयोरपि करयोः मुष्टि-बन्धादनन्तरं दशानामपि अङ्गुलीनां झटित्येव तिर्यक्प्रतिक्षेपात् प्रतिकरं पञ्चकुण्डलिनीरूप-त्वात् पञ्चकुण्डलिन्याख्या षष्ठी। तथा यद्येवं दशानामपि अङ्गुलीनामूर्ध्वं प्रक्षेपः, तदैव एषैव पञ्चकुण्डलिनी संहारमुद्राख्या सप्तमी। संहार-मुद्रात्वमेव च अस्या उत्क्रामणीत्यादिना प्रद-र्शितम्। तथा अधोवीक्षणशीलत्वेन सम्यगन्त-र्लक्ष्यतया दृष्ट्या समन्वितं कुञ्चितं हस्तयुग्मं विधाय सुदूरे श्वभ्रे साहसमुद्रानुप्रवेशेन झटिति स्वात्मानं पातयन्निव यदा योगी वर्धितबोधो

भवेत्, तदैव इयं वीरभैरवसंज्ञा अष्टमी,—इति श्रीभर्गशिखाकुलम् ॥ ६२ ॥

एतदुपसंहरन् वीर्यवन्दनमवतारयति

एवं नानाविधान्भेदा-
नाश्रित्यैकैव या स्थिता ।
श्रीखेचरी तयाविष्टः
परं बीजं प्रपद्यते ॥ ६३ ॥

नानाविधानिति त्रिशूलिन्यादीन् । आसां च त्रिशूलिन्यादीनामनवक्लृप्तिपरतया सर्वासामेव स्वरूपं न उक्तम् । परं बीजमिति सृष्टिमयं पराबीजम् । वस्तुतो हि अनयोरभेद इति भावः । यदागमः

'एकं सृष्टिमयं बीजमेका मुद्रा च खेचरी ।
द्वावेकं यो विजानाति स वै पूज्यः कुलागमे ॥'

इति ॥ ६३ ॥

अत एव आह

एकं सृष्टिमयं बीजं
यद्वीर्यं सर्वमन्त्रगम् ।

एका मुद्रा खेचरी च
मुद्रौघः प्राणितो यया ॥६४॥

अतश्च तदावेश एव सर्वमुद्राणां तत्त्व-
मित्याह

तदेवं खेचरीचक्र-
रूढौ यद्रूपमुल्लसेत् ।
तदेव मुद्रा मन्तव्या
शेषः स्याद्देहविक्रिया ॥ ६५ ॥

शेष इति तदावेशशून्यः ॥ ६५ ॥

आसामेव च बन्धाय कालभेदं निरूप-
यितुमाह

यागादौ तन्मध्ये
तदवसितौ ज्ञानयोगपरिमर्शे ।
विघ्नप्रशमे पाश-
च्छेदे मुद्राविधेः समयः ॥ ६६ ॥

ननु एवं समये मुद्राबन्धेन किं स्यादित्या-
शङ्क्य आह

बोधावेशः सन्निधि-
रैक्येन विसर्जनं स्वरूपगतिः ।

शङ्कादलनं चक्रो-

दयदीप्तिरिति क्रमात्कृत्यम् ॥६७॥

चक्रोदयदीप्तिरिति सप्तमाह्निकनिरूपित-स्थित्या उदितानां मन्त्राणां दीप्तिर्दीपनमित्यर्थः॥

एतदेव अर्धेन उपसंहरति

इति मुद्राविधिः प्रोक्तः

सुगूढो यः फलप्रदः ।

इति शिवम् ॥

श्रीखेचरीसतत्त्वप्रविमर्शसमुन्मिषच्चिदावेशः ।
द्वात्रिंशं निरणैषीदाह्निकमेतज्जयरथाख्यः ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके मुद्राप्रकाशनं नाम
द्वात्रिंशमाह्निकम् ॥ ३२ ॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

त्रयस्त्रिंशमाह्निकम् ।

परमानन्दसुधानिधिरुल्लसदपि बहिरशेषमिदम् ।
विश्रमयन्परमात्मनि विश्वेशो जयति विश्वेशः ॥

ननु इह एकैव विश्वामर्शनसारा संविदस्तीति उपास्योपासकभाव एव तावत् न न्याय्यः, तत्रापि उपास्यानां को भेदः, तत् किमिदमनेकचक्रात्मकत्वमुपदिष्टमित्याशङ्कां गर्भीकृत्य द्वितीयार्धेन तदेकीकारमेव प्रणिगदितुमाह

अथावसरसंप्राप्त
एकीकारो निगद्यते ।

तमेव आह

यदुक्तं चक्रभेदेन
सार्धं पूज्यमिति त्रिकम् ।

तत्रैष चक्रभेदाना-
मेकीकारो दिशानया ॥ १ ॥

उक्तमिति प्रथमाह्निकादौ । तथाच तत्र

'एकवीरो यामलोऽथ त्रिशक्तिश्चतुरात्मकः ।'

इत्यादि

'एवं यावत्सहस्रारे निःसंख्यारेऽपिवा प्रभुः ।
विश्वचक्रे महेशानो विश्वशक्तिर्विजृम्भते ॥' (११२)

इत्यन्तं बहु । अनयेति वक्ष्यमाणया ॥ १ ॥

तत्र चक्रभेदमेव तावत् दर्शयति

विश्वा तदीशा हारौद्री
वीरनेत्र्यम्बिका तथा ।
गुर्वीति षडरे देव्यः
श्रीसिद्धावीरदर्शिताः ॥ २ ॥
माहेशी ब्राह्मणी स्कान्दी
वैष्णव्यैन्द्री यमात्मिका ।
चामुण्डा चैव योगीशी-
त्यष्टाघोर्यादयोऽथवा ॥ ३ ॥

अग्निनिर्ऋतिवाय्वीश-
मातृभिर्द्वादशान्विताः ।
नन्दा भद्रा जया काली
कराली विकृतानना ॥ ४ ॥
क्रोष्टुकी भीममुद्रा च
वायुवेगा हयानना ।
गम्भीरा घोषणी चेति
चतुर्विंशत्यरे विधिः ॥ ५ ॥
सिद्धिर्वृद्धिर्द्युतिर्लक्ष्मी-
र्मेधा कान्तिः सुधा धृतिः ।
दीप्तिः पुष्टिर्मतिः कीर्तिः
सुस्थितिः सुगतिः स्मृतिः ॥६॥
सुप्रभा षोडशी चेति
श्रीकण्ठादिकशक्तयः ।
बलिश्च बलिनन्दश्च
दशग्रीवो हरो हयः ॥ ७ ॥

माधवः षडरे चक्रे
द्वादशारे त्वमी स्मृताः ।
दक्षश्चण्डो हरः शौण्डी
प्रमथो भीममन्मथौ ॥ ८ ।
शकुनिः सुमतिर्नन्दो
गोपालश्च पितामहः ।
श्रीकण्ठोऽनन्तसूक्ष्मौ च
त्रिमूर्तिः शंबरेश्वरः ॥ ९ ॥
अर्घीशो भारभूतिश्च
स्थितिः स्थाणुर्हरस्तथा ।
झण्ठिभौतिकसद्योजा-
नुग्रहक्रूरसैनिकाः ॥ १० ॥
व्यष्टौ यद्वामृतस्तेन
युक्ताः पूर्णाभतद्भवाः ।
ओघोर्मिस्यन्दनाङ्गाश्च
वपुरुद्गारवक्त्रकाः ॥ ११ ॥
तनुसेचनमूर्तीशाः
सर्वामृतधरोऽपरः ।

श्रीपाठाच्छक्तयश्चैताः
षोडशैव प्रकीर्तिताः ॥ १२ ॥
संवर्तलकुलिभृगुसित-
बकखड्गिपिनाकिभुजगबलिकालाः ।
द्विरछगलाण्डौ शिखिशो-
णमेषमीनत्रिदण्डि साषाढि ॥ १३ ॥
देवीकान्ततदर्धौ
दारुकहलिसोमनाथशर्माणः ।
जयविजयजयन्ताजित-
सुजयजयरुद्रकीर्तनावहकाः ॥ १४ ॥
तन्मूर्त्युत्साहदव-
र्धनाश्च बलसुबलभद्रदावहकाः ।
तद्वान्दाता चेशो
नन्दनसमभद्रतन्मूर्तिः ॥ १५ ॥
शिवदसुमनःस्पृहणका
दुर्गो भद्राख्यकालश्च ।
चेतोऽनुगकौशिकका-
लविश्वसुशिवास्तथापरः कोपः ॥१६॥

श्रुत्यस्त्यरे स्युरेते
स्त्रीपाठाच्छक्तयस्त्वेताः ।

तदीशेति विश्वेश्वरी । वीरनेत्रीति वीरनायिका । तदुक्तं

'विश्वा विश्वेश्वरी चैव हारौद्री वीरनायिका ।
अम्बा गुर्वीति योगिन्यः······ ॥'(मा०वि० २०|६०)

इति । न केवलमस्मद्दर्शने एव एता उक्ताः, यावदन्यत्रापीत्याह श्रीसिद्धावीरदर्शिताः इति । स्कान्दीति कौमारी । यमात्मिकेति याम्या । अघोर्यादय इति । यदुक्तं श्रीत्रिशिरोभैरवे

'अघोरा परमाघोरा घोररूपा तथा परा ।
घोरवक्त्रा तथा भीमा भीषणा वमनी परा ॥
पिवनी चाष्टमी प्रोक्ता··············· ।'

इति । अन्विता इति अर्थात् माहेश्याद्याः । यदुक्तम्

'आग्नेय्यादिचतुष्कोणा ब्राह्मण्याद्यास्तु वा प्रिये ।'
(मा० वि० २०|४५)

इति । चतुर्विंशत्यरे विधिरिति माहेश्यादिद्वादशकसंमेलनया । यदुक्तं

'......................चतुर्विंशतिके शृणु ।
नन्दादिकाः क्रमात्सर्वा ब्राह्मण्याद्यास्तथैवच ॥'
(मा० वि० २०।५३)

इति । एतच्च अत्र द्वादशारगतदेव्युपजीवनाय उक्तमिति न क्रमव्यतिक्रमश्चोद्यः । अष्टकद्वये पुनरघोराद्या एव शक्तिमन्तः, किन्तु ते प्रागुद्दिष्टत्वादिह न उक्ताः । तदुक्तम्

'अघोराद्यास्तथाष्टारे अघोर्याद्याश्च देवताः ।
माहेश्याद्यास्तथा देवि.................. ॥'
(मा० वि० २०।५३)

इति । सद्योजः सद्योजातः । अनुग्रहेति अनुग्रहेश्वरः । सैनिको महासेनः । यदुक्तं

'..................सद्योजातस्तथा परः ।
अनुग्रहेश्वरः क्रूरो महासेनोऽथ षोडश ॥'
(मा० वि० २०।५०)

इति । तेनेति अमृतेन, तदमृतवर्णोऽमृताभ इत्यादिः क्रमः । वक्त्रेति आस्यम् । सेचनेति निषेचनम् । तदुक्तम्

'अमृतोऽमृतपूर्णश्च अमृताभोऽमृतद्रवः ।
अमृतौघोऽमृतोर्मिश्च अमृतस्यन्दनोऽपरः ॥

अमृताङ्गोऽमृतवपुरमृतोद्गार एव च ।
अमृतास्योऽमृततनुस्तथामृतनिषेचनः ।
तन्मूर्तिरमृतेशश्च सर्वामृतधरस्तथा ॥' (मा०वि०३।१९)

इति । चतुर्विंशत्यरे क्रमप्राप्तान् शक्तिमतो निर्दिशति संवर्तेत्यादिना । लकुलीति लकुलीशः । सितेति श्वेतः । कालो महाकालः । द्विश्छगलाण्डाविति द्विरण्डच्छगलाण्डौ । शिख्यादिपञ्चकस्य समाहारे द्वन्द्वः । शोणेति लोहितः । देवीकान्ततदर्धाविति उमाकान्तार्धनारीशौ । हलीति लाङ्गली । सोमनाथेति सोमेशः । तदुक्तं

'संवर्तो लकुलीशश्च भृगुः श्वेतो बकस्तथा ।
खड्गी पिनाकी भुजगो नवमो बलिरेव च ॥
महाकालो द्विरण्डश्च च्छगलाण्डः शिखी तथा ।
लोहितो मेषमीनौ च त्रिदण्ड्याषाढिनामकौ ॥
उमाकान्तोऽर्धनारीशो दारुको लाङ्गली तथा ।
तथा सोमेशशर्माणौ चतुर्विंशत्यमी मताः ॥'

(मा० वि० २०।५६)

इति । अजितेति अपराजितः । जयेत्यनेन त्रयाणामपि संबन्धः । तेन जयरुद्रो जयकीर्तिर्जयावह इति । तच्छब्देन जयशब्दपरामर्शः । तेन जयमूर्तिर्जयोत्साहो जयदो जयवर्धनः इति ।

सुबलेति अतिबलः । भद्रेति त्रयाणामपि बल-शब्देन संबन्धः । तेन बलभद्रो बलप्रदो बला-वहश्चेति । तद्वानिति बलवान् । दातेति बल-दाता । ईश इति बलेश्वरः । समभद्रेति सर्व-तोभद्रः । तन्मूर्तीति भद्रमूर्तिः । शिवद इति शिवप्रदः । भद्राख्य इति भद्रकालः । चेतोऽनुग इति मनोऽनुगः । विश्वेति विश्वेश्वरः । श्रुत्य-श्यरे इति चतुस्त्रिंशदरे । तदुक्तं

'जयश्च विजयश्चैव जयन्तश्चापराजितः ।
सुजयो जयरुद्रश्च जयकीर्तिर्जयावहः ॥
जयमूर्तिर्जयोत्साहो जयदो जयवर्धनः ।
बलश्चातिबलश्चैव बलभद्रो बलप्रदः ॥
बलावहश्च बलवान्बलदाता बलेश्वरः ।
नन्दनः सर्वतोभद्रो भद्रमूर्तिः शिवप्रदः ॥
सुमनाः स्पृहणो दुर्गो भद्रकालो मनोऽनुगः ।
कौशिकः कालविश्वेशौ सुशिवः कोप एव च ॥
एते योनिसमुद्भूताश्चतुस्त्रिंशत्प्रकीर्तिताः ॥'
(मा० वि० ३।२४)

इति ॥

अत्रैव मन्त्रविभागमाह

जुंकारोऽथाग्निपत्नीति
षडरे षण्ठवर्जिताः ॥ १७ ॥

द्वादशारे तत्सहिताः
　　षोडशारे स्वराः क्रमात् ।
हलस्तद्द्विगुणेऽष्टारे
　　याद्यं हान्तं तु तत्रिके ॥ १८ ॥

अग्निपत्नी स्वाहेति, तेन प्रत्येकमेकैको वर्णः। तत्सहिता इति षण्ठसहिताः । तद्द्विगुणे इति द्वात्रिंशदरे ॥ १८ ॥

अत्रैव विशेषमभिधत्ते

द्वात्रिंशदरके सान्तं
　　बिन्दुः सर्वेषु मूर्धनि ।

अनेनैव क्रमेण चक्रान्तराणि अपि कल्पनीयानीत्याह

एवमन्यान्बहूँश्चक्र-
　　भेदानस्मात्प्रकल्पयेत् ॥ १९ ॥

अस्मादिति उक्तात् चक्रभेदात् । अन्यान्बहूनिति चतुःषष्ट्यादीन् । प्रकल्पयेदित्यनेन एषामवास्तवत्वं प्रकाशितम् ॥ १९ ॥

वस्तुतो हि चित्प्रकाश एव एकः समस्ति, यस्य शक्तितद्व्यपदेशमात्रत्वमित्याह

एक एव चिदात्मैष
विश्वामर्शनसारकः ।
शक्तिस्तद्वानतो माता
शब्दराशिः प्रकीर्तितौ ॥२०॥
तयोरेव विभागे तु
शक्तितद्वत्प्रकल्पने ।
शब्दराशिर्मालिनी च
क्षोभात्म वपुरीदृशम् ॥ २१ ॥

अत इति शक्तितद्वद्विभागस्य आसूत्रणात्। माता मातृका। तयोरिति मातृकाशब्दराश्योः। ननु मालिन्याः शक्तित्वे किं निमित्तमित्याशङ्क्य आह क्षोभात्म वपुरीदृशमिति ॥ २१ ॥

अनयोरेव एकैकामर्शरूढावियांश्चक्रभेद इत्याह

तथान्तःस्थपरामर्श-
भेदने वस्तुतस्त्रिकम् ।
अनुत्तरेच्छोन्मेषाख्यं
यतो विश्वं विमर्शनम् ॥ २२ ॥

आनन्देशोर्मियोगे तु
तत्षट्कं समुदाहृतम् ।
अन्तःस्थोष्मसमायोगा-
त्तदष्टकमुदाहृतम् ॥ २३ ॥
तदामृतचतुष्कोन-
भावे द्वादशकं भवेत् ।
तद्योगे षोडशाख्यं स्या-
देवं यावदसंख्यता ॥ २४ ॥

तथा शक्तिशक्तिमद्रूपतया अन्तः प्रमात्रैका-त्म्येन स्थितस्य अहंपरामर्शस्य विभजने सति

'तदेव त्रितयं प्राहुर्भैरवस्य परं महः ।'

इत्याद्युक्तनयेन अनुत्तरेच्छोन्मेषाख्यं त्रिकमेव वस्तुतोऽस्ति यत इदं सर्वमहमिति पूर्णं विमर्शनं स्यात् । तस्यैव पुनरानन्दादियोगे तत् सम-नन्तरोक्तं षट्कमुदाहृतं येन अयं चक्राणां भेदः । एवमन्तःस्थोष्माख्यं चतुष्कद्वयमधिकृत्य या-ष्टकं स्यात् येन उक्तमष्टारे याद्यमिति । आमृतं चतुष्कं षण्ढचतुष्टयं, तस्य ऊनभावे तद्वहि-

तत्वे सतीत्यर्थः। तद्योगे इति आमृतचतुष्कस-हितत्वे इत्यर्थः। असंख्यतेति तत्तत्परामर्शसं-योजनवियोजनेन ॥ २४ ॥

ननु अखण्डैकघनाकारे अत्र कुतस्त्यमानन्त्यमित्याशङ्क्य आह

विश्वमेकपरामर्श-
सहत्वात्प्रभृति स्फुटम् ।
अंशांशिकापरामर्शान्
पर्यन्ते सहते यतः ॥ २५ ॥
अतः पञ्चाशदैकात्म्यं
स्वरव्यक्तिविरूपता ।
वर्गाष्टकं वर्णभेद
एकाशीतिकलोदयः ॥ २६ ॥
इति प्रदर्शितं पूर्वम्

विश्वमिति सर्वम्। पञ्चाशदैकात्म्यमिति अहंपरामर्शरूपत्वम्। व्यक्तिर्व्यञ्जनम्। कलेति अर्धमात्राणाम्। पूर्वमिति तृतीयषष्ठाह्निकादौ ॥

ननु

'एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं त्वर्धमात्रिकम् ॥'

इत्युक्त्या व्यञ्जनानामर्धमात्रासहत्वं वक्तुं युज्यते, स्वराणां पुनरेकमात्रानुरूपतया नैवमिति कथमेकाशीतिकलोदय इत्याशङ्क्य आह

अर्धमात्रासहत्वतः ।
स्वरार्धमप्यस्ति यतः
स्वरितस्यार्धमात्रकम् ॥ २७ ॥
तस्यादित उदात्तं त-
त्कथितं पदवेदिना ।

इह अर्धमात्रासहत्वतः स्वराणामपि अर्धमात्रिकत्वं यतः पाणिनिना 'समाहारः स्वरितः' (१।२।३१) इति उदात्तसमुदायात्मा स्वरित इति सूत्रिते 'तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्' (१।२।३२) इति प्रथमोदात्तभागगतह्रस्वार्धमात्रिकत्वमपि सूत्रितम् ॥

प्रकृतमेव उपसंहरति

इत्थं संविदियं याज्य-
स्वरूपामर्शरूपिणी ॥ २८ ॥
अभिन्नं संविदश्चैत-
च्चक्राणां चक्रवालकम् ।

स्वाम्यावरणभेदेन
बहुधा तत्प्रयोजयेत् ॥ २९ ॥

तदिति चक्रचक्रवालकम् ॥ २९ ॥

ननु स्वामिनोऽपि को भेद इत्याशङ्क्य आह

परापरा परा चान्या
सृष्टिस्थितितिरोधयः ।
मातृसद्भावरूपा तु
तुर्या विश्रान्तिरुच्यते ॥ ३० ॥

अन्येति अपरा । तिरोधिः संहारः ॥३०॥

ननु यदि तुर्यमेव विश्रान्तिस्थानं, तत् कथं तत् विभज्य न उक्तमित्याशङ्क्य आह

तच्च प्रकाशं वक्त्रस्थं
सूचितं तु पदे पदे ।

अत्रैव विश्रान्तिः कार्येत्याह

तुर्ये विश्रान्तिराधेया
मातृसद्भावसारिणि ॥ ३१ ॥

अत्रच विश्रान्त्या किं स्यादित्याशङ्क्य आह

तथास्य विश्वमाभाति
स्वात्मतन्मयतां गतम् ।

आह्निकार्थमेव अर्धेन उपसंहरति

इत्येष शास्त्रार्थस्योक्त
एकीकारो गुरूदितः ॥ ३२ ॥

इति शिवम् ॥ ३२ ॥

परसंविदद्वयात्मकतत्त्वचक्रानुसन्धिबन्धुरितः ।
एतज्जयरथनामा व्यवृणोदिदमाह्निकं त्रयस्त्रिंशम् ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके एकीकारप्रकाशनं नाम
त्रयस्त्रिंशमाह्निकम् ॥ ३३ ॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

चतुस्त्रिंशमाह्निकम् ।

सुशिवः शिवाय भूयाद्भूयोभूयः सतां महानादः ।
यो बहिरुल्लसितोऽपि स्वरसाद्रूपान्न निष्क्रान्तः ॥

ननु यदि एक एव अयं चिदात्मा परमेश्वरः, तत् किमाणवाद्युपायवैचित्र्येणेत्याशङ्कां गर्भीकृत्य अत्रैव द्वारद्वारिकया प्रवेशमभिधातुं द्वितीयार्धेन उपक्रमते

उच्यतेऽथ स्वस्वरूप-
प्रवेशः क्रमसङ्गतः ।

तमेव आह

यदेतद्बहुधा प्रोक्त-
माणवं शिवताप्तये ।

तत्रान्तरन्तराविश्य
　　विश्राम्येत्सविधे पदे ॥ १ ॥
ततोऽप्याणवसंत्यागा-
　　च्छाक्तीं भूमिमुपाश्रयेत् ।
ततोऽपि शाम्भवीमेवं
　　तारतम्यक्रमात्स्फुटम् ॥ २ ॥

बहुधेति ध्यानोच्चारादिरूपतया। अन्तरन्त-रिति यथा स्थानापेक्षया वर्णेषु, तदपेक्षया च करणादाविति । सविधे इति स्वस्वरूपस्य। तत इति स्वस्वरूपसविधवर्तिध्यानादिविश्रान्त्यनन्त-रम् । आणवसंत्यागादिति ज्ञेयहाने हि ज्ञाने एव विश्रान्तिराधेयेति अभिप्रायः । ततोऽपीति शाक्तभूम्युपाश्रयानन्तरम्, विकल्पस्य हि नि-र्विकल्पे एव विश्रान्तिस्तत्त्वम् । शाम्भवीमिति अर्थात् भूमिम्। एवमिति यथोत्तरं विश्रान्त्या। स्फुटमिति स्वं स्वरूपं, भवतीति शेषः ॥

ननु एवं सति अस्य किं स्यादित्याशङ्क्य आह

इत्थं क्रमोदितविबोधमहामरीचि-
　संपूरितप्रसरभैरवभावभागी ।

अन्तेऽभ्युपायनिरपेक्षतयैव नित्यं
स्वात्मानमाविशति गर्भितविश्वरूपम् ॥

अभ्युपायनिरपेक्षतयेति सकृद्देशनाद्यात्मकानुपायक्रमेणेत्यर्थः । अतश्च युक्तमुक्तं

'संवित्तिफलभेदोऽत्र न प्रकल्प्यो मनीषिभिः ।'

इति ॥

एतदेव अर्धेन उपसंहरति

कथितोऽयं स्वस्वरूप-
प्रवेशः परमेष्ठिना ।

इति शिवम् ॥

श्रीमद्गुरुवदनोदितसदुपायोपेयभावतत्त्वज्ञः ।
एतज्जयद्रथनामा व्याकृतवानाह्निकं चतुस्त्रिंशम् ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके चतुस्त्रिंशमाह्निकं
समाप्तम् ॥ ३४ ॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

पञ्चत्रिंशमाह्निकम् ।

तैस्तैर्भेदैरशेषमवतार्य मातृकासारम् ।
जगदुद्धर्ता जयति विभुः सर्ववित्कोपः ॥

इदानीं सर्वशास्त्रैकवाक्यतावचनद्वारा द्वितीयार्धेन सर्वागमप्रामाण्यं प्रतिपादयितुं प्रतिजानीते

अथोच्यते समस्तानां
शास्त्राणामिह मेलनम् ।

तत्र आगमस्यैव तावत् साधारण्येन लक्षणमाह

इह तावत्समस्तोऽयं
व्यवहारः पुरातनः ॥ १ ॥

प्रसिद्धिमनुसन्धाय
सैव चागम उच्यते ।

इह तावत् पुरातनीं प्रसिद्ध्यन्तरानुन्मूलितत्वेन चिरतरं प्ररूढां प्रसिद्धिमनुसन्धाय समस्तोऽयं व्यवहारः सर्वे एव तथा व्यवहरन्तीत्यर्थः । सैव च प्रसिद्धिरागम उच्यते तच्छब्दव्यवहार्या भवेदित्यर्थः । यदुक्तं

'प्रसिद्धिरागमो लोके............।'

इति ॥

'पश्यन्नेकमदृष्टस्य दर्शने तददर्शने ।
अपश्यन्कार्यमन्वेति विनाप्याख्यातृभिर्जनः ॥'

इत्यादिनयेन अन्वयव्यतिरेकाभ्यां साध्यसाधनभावमवगम्य सर्वे एव व्यवहर्तारस्तथा तथा व्यवहरन्तीति प्रसिद्धिमनुसन्धाय सर्वोऽपि अयं व्यवहार इति किमुक्तमित्याशङ्क्य आह

अन्वयव्यतिरेकौ हि
प्रसिद्धेरुपजीवकौ ॥ २ ॥
स्वायत्तत्वे तयोर्व्यक्ति-
पूगे किं स्यात्तयोर्गतिः ।

एतदेव व्यतिरेकद्वारेण व्यनक्ति

अभितःसंवृते जात
एकाकी क्षुधितः शिशुः ॥ ४ ॥
किं करोतु किमादत्तां
केन पश्यतु किं व्रजेत् ।

तदहर्जातो हि बालः सर्वतो नानाविधार्थसार्थसंवलिते स्थाने क्षुधितः साकाङ्क्षोऽपि एकाकी अप्राप्तपरोपदेशः किं करोतु विना स्वावमर्शात्मिकां प्रसिद्धिं नियतविषयहानादानव्यवहारो बालस्य न स्यादित्यर्थः ॥

न अत्र अन्यथासिद्धेः प्रसिद्धिरुपयुज्यते इत्याह

ननु वस्तुशताकीर्णे
स्थानेऽप्यस्य यदेव हि ॥ ५ ॥
पश्यतो जिघ्रतो वापि
स्पृशतः संप्रसीदति ।
चेतस्तदेवादाय द्राक्
सोऽन्वयव्यतिरेकभाक् ॥ ६ ॥

तदहर्जातस्य हि बालस्य प्राथमिक्यां प्रवृत्तौ वस्तुशताकीर्णेऽपि स्थाने यदेव चक्षुरादिगोचरतामुपगतं सत् चेतःप्रसादाधायि, तदेव आदेयमर्थादितरत्तु हेयम् । अनन्तरं तु द्राक् पौनःपुन्येन असावन्वयव्यतिरेकभागभ्यासातिशयोपनतोऽन्वयव्यतिरेकमूलोऽस्य व्यवहार इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु चेतःप्रसादोऽपि कुतस्त्य इति साक्रोशमुपदिशति

हन्त चेतःप्रसादोऽपि
योऽसावर्थविशेषगः ।
सोऽपि प्राग्वासनारूप-
विमर्शपरिकल्पितः ॥ ७ ॥

न प्रत्यक्षानुमानादि-
बाह्यमानप्रसादजः ।

ननु चेतःप्रसादो हि तत्कालोल्लसितविमर्शरूपं प्रतिभामात्रमिति प्राग्वासनारूपेण विमर्शेन परिकल्पित इति किमुक्तमित्याशङ्क्य आह

प्राग्वासनोपजीव्येतत्
प्रतिभामात्रमेव न ॥ ८ ॥
न मृदभ्यवहारेच्छा
पुंसो बालस्य जायते ।

एतत् चेतःप्रसन्नत्वं प्राग्वासनानुरोधि एव न पुनराकस्मिकं प्रतिभामात्रम् । एवं हि पुंसः कथञ्चिद्वृद्धिमुपेयुषो बालस्य स्तन्यादिवत् तत्त्वानभिसन्धानेन मृदभ्यवहारेच्छापि स्यात्; नच एवमिति अत्र विमर्शात्मा प्राग्वासनैव मूलम् । यत्तु बालादेर्मृद्भक्षणं, तत् जिघत्सामात्रपरिकल्पितमिति न कश्चित् दोषः ॥

ननु भवतु नाम विमर्शरूपप्राग्वासनापरिकल्पितश्चेतःप्रसादः, तावता तु प्रसिद्धेः कोऽवकाश इत्याशङ्क्य आह

प्राग्वासनोपजीवी चे-
द्विमर्शः सा च वासना ॥ ९ ॥
प्राच्या चेदागता सेयं
प्रसिद्धिः पौर्वकालिकी ।

ननु यदि प्राग्वासनैव चेतःप्रसादस्य निब-

न्धनं, साच प्राच्या वासना यदि विमर्श एव; तत् सा इयमागता पौर्वकालिकी प्रसिद्धिः इद-मेव अस्यास्तात्त्विकं रूपमित्यर्थः । यदुक्तं

'विमर्श आगमः सा सा प्रसिद्धिरविगीतिका ।'

इति ॥

ननु किं प्रसिद्ध्या, चेतःप्रसादमात्रनिबन्धन एव अस्तु व्यवहार इत्याशङ्क्य आह

नच चेतःप्रसत्त्यैव
सर्वो व्यवहृतिक्रमः ॥ १० ॥
मूलं प्रसिद्धिस्तन्मानं
सर्वत्रैवेति गृह्यताम् ।

नहि चेतःप्रसादमात्रेण सर्वो हानादाना-द्यात्मा व्यवहारः सिद्ध्येत् तथात्वे हानादेरनि-र्वाहात् । तत् सर्वत्र हानादानाद्यात्मनि व्यवहारे मूलभूता प्रसिद्धिरेव प्रमाणमिति गृह्यतां हठा-यातमेतदित्यर्थः । यदाहुः

'सजातीयप्रसिद्ध्यैव सर्वो व्यवहृतिक्रमः ।
सर्वस्याद्यो वासनापि प्रसिद्धिः प्राक्तनी स्थिता ॥'

इति ॥

ननु पूर्वपूर्ववृद्धोपजीवनजीवित एव सर्वो

व्यवहार इति स्थितम् । नच इयमनवस्था मूलक्षतिकारिणीति किं प्रसिद्धिनिबन्धनेनेत्याशङ्क्य आह

पूर्वपूर्वोपजीवित्व-
मार्गणे सा क्वचित्स्वयम् ॥११॥
सर्वज्ञरूपे ह्येकस्मि-
न्निःशङ्कं भासते पुरा ।

पूर्वपूर्वोपजीवनमार्गणेऽपि सा प्रसिद्धिः कस्मिंश्चिदेकस्मिन् सर्वज्ञे पुरा परारूपायां प्राथमिक्यां भूमौ स्वयमनन्यापेक्षत्वेन निःशङ्कं सौक्ष्म्यादनुन्मिषिता भासते परापरामर्शात्मना प्रस्फुरतीत्यर्थः ॥

ननु एवं पूर्वपूर्वप्रसिद्ध्युपजीवनमात्रेण असर्वज्ञ एव समस्तोऽयमस्तु व्यवहारः, किं सर्वज्ञस्यापि परिकल्पनेनेत्याशङ्क्य आह

व्यवहारो हि नैकत्र
समस्तः कोऽपि मातरि ॥१२॥
तेनासर्वज्ञपूर्वत्व-
मात्रेणैषा न सिद्ध्यति ।

नहि एकत्र कुत्रचिदसर्वज्ञे प्रमातरि समस्तो व्यवहारः कोऽपि असर्वज्ञत्वादेव न कश्चिदित्यर्थः । अतश्च एषा प्रसिद्धिरसर्वज्ञपूर्वत्वेनैव न सिद्ध्यति समस्तव्यवहारसहिष्णुत्वमस्या न स्यादित्यर्थः ॥

ननु एवमपि असर्वज्ञवत् सर्वज्ञान्तरपूर्वत्वेनैव सर्वज्ञस्यापि प्रसिद्धिरस्तु, किं तत्र अस्या निष्टङ्केन भानेनेत्याशङ्क्य आह

बहुसर्वज्ञपूर्वत्वे
　　न मानं चास्ति किंचन ॥१३॥

मानं नास्तीति वैयर्थ्यादेः ॥

अतश्च एक एव पूर्णाहंपरामर्शमयः सर्वज्ञः परमेश्वरः समस्तप्रसिद्धिनिबन्धनभूत इत्याह

भोगापवर्गतद्धेतु-
　　प्रसिद्धिशतशोभितः ।
तद्विमर्शस्वभावोऽसौ
　　भैरवः परमेश्वरः ॥ १४ ॥

द्विधा च इयं परमेश्वरात् प्रवृत्ता लोकव्यवहारनिबन्धनमित्याह

ततश्चांशांशिकायोगा-
त्सा प्रसिद्धिः परम्पराम् ।
शास्त्रं वाश्रित्य वितता
लोकान्संव्यवहारयेत् ॥ १५ ॥

अंशांशिकेति देशकुलादिभेदात् लौकिकवैदिकादिभेदाद्वा । परम्परामिति मुखपारम्पर्यनिरूढिरूपाम् । शास्त्रमिति निबन्धनम् । विततेति अन्तरविगानाभावात् । यदुक्तं

लौकिकादिरहस्यान्तशास्त्रामर्शप्ररोहिणी ।
वक्त्रागमज्ञरूढ्यात्मा वागित्थं पारमेश्वरी ॥'

इति ॥ १५ ॥

ननु भवतु एवं, नियतागमपरिग्रहे तु किं निमित्तमित्याशङ्क्य आह

तयैवांशांशवात्सर्वे
व्यवहारधराजुषः ।
सन्तः समुपजीवन्ति
शैवमेवाद्यमागमम् ॥ १६ ॥
अपूर्णास्तु परे तेन
न मोक्षफलभागिनः ।

सन्त इति विवेकिनः। शैवमिति आद्यमिति च अनेन अस्य संपूर्णार्थाभिधायकत्वं प्रकाशितम् । यदाहुः

'तस्मात्संपूर्णसंबोधपराद्वैतप्रतिष्ठितम् ।
यः कुर्यात्सर्वतत्त्वार्थदर्शी स पर आगमः ॥'

इति । परे इति असन्तः। अपूर्णत्वमेव प्रपञ्चितं तेन न मोक्षफलभागिन इति ॥

ननु यदि एवं, तत् कृतं सर्वागमप्रामाण्यप्रतिपादनेनेत्याशङ्क्य आह

उपजीवन्ति यावत्तु
तावत्तत्फलभागिनः ॥ १७ ॥

तुशब्दो हेतौ । यावत्तावदिति परिमितम् । अत एव उक्तं तत्फलभागिन इति प्रतिनियतमेव अतः फलमासादयन्तीत्यर्थः, येन

'बुद्धितत्त्वे स्थिता बौद्धाः········ ।'

इत्यादि उक्तम् ॥ १७ ॥

ननु अविदितान्वयव्यतिरेकादेर्बालस्य अस्तु प्रसिद्धिमात्रनिबन्धनत्वम्, विवेकिनस्तु कथमेवं स्यादित्याशङ्क्य आह

बाल्यापायेऽपि यद्भोक्तु-
मन्नमेष प्रवर्तते ।
तत्प्रसिद्ध्यैव नाध्यक्षा-
न्नानुमानादसम्भवात् ॥ १८ ॥

अबालस्यापि हि प्रमातुर्भोजनादौ प्रसिद्धि-मात्रनिबन्धनैव प्रवृत्तिः, यतस्तत्र न तावत् प्रत्यक्षं सम्भवति तस्य हि अन्नं विषयः, न तद्भोज्यत्वं तस्य ज्ञाने विकारकारित्वाभावात्, तत् कथमस्य विषयभावमप्राप्ते वस्तुनि प्रवर्तकत्वं स्यात्; नापि अनुमानं तत् हि अन्वयव्यतिरेकमूलम्, तयोश्च प्रसिद्धिरेव निबन्धनमिति उक्तम्, तन्मूलभूतां प्रसिद्धिमपहाय कथमस्य एवंभावो भवेत् । यदभिप्रायेणैव

'लौकिके व्यवहारे हि सदृशौ बालपण्डितौ ।'

इत्यादि उक्तम् ॥ १८ ॥

निमित्तान्तरमपि अत्र किञ्चित् न न्याय्यमित्याह

नच काप्यत्र दोषाशा-
शङ्कायाश्च निवृत्तितः ।

क्षुधादिना हि कथंचित्पीडितोऽपि न अन्यत्र प्रवर्तते तावता क्षुधादिदोषनिवृत्तौ निश्चयायोगात् ॥

ननु यदि एवं, तत् प्रसिद्ध्या प्रवर्तमानस्यापि किमेवमाशङ्का न स्यादित्याशङ्क्य आह

प्रसिद्धिश्चाविगानोत्था
प्रतीतिः शब्दनात्मिका ॥१९॥
मातुः स्वभावो यत्तस्यां
शङ्कते नैष जातुचित् ।
स्वकृतत्ववशादेव
सर्ववित्स हि शङ्करः ॥ २० ॥

प्रसिद्धिर्हि सततोदितत्वादविगानेन उल्लसिता स्वावमर्शात्मप्रतीतिरूपा प्रमातुः स्वभाव एवेति तस्यां प्रसिद्धौ परामर्शनक्रियाकर्तृत्वेन स्वकृतत्ववशादेव एष प्रमाता कदाचिदपि न शङ्कते विचिकित्सेत, यदसौ सर्ववित् शङ्कर एव वस्तुतस्तद्रूप एव असावित्यर्थः ॥ २० ॥

ननु एवं परमेश्वररूपतायामस्तु, अन्यथा पुनरेतत् कथं सङ्गच्छतामित्याशङ्क्य आह

यावत्तु शिवता नास्य
तावत्स्वात्मानुसारिणीम् ।
तावतीमेव तामेष
प्रसिद्धिं नाभिशङ्कते ॥ २१ ॥

अन्यस्यामभिशङ्की स्या-
द्भूयस्तां बहु मन्यते ।

तावतीमेवेति परिमिताम् । अन्यस्यामिति परकीयायाम् । भूय इति अत्यर्थम् । तामिति स्वात्मानुसारिणीं प्रसिद्धिम् । बहु मन्यते इति अव्यभिचारित्वात् ॥

ननु यदि एवं, तत् कथं शैवमेव आगमं सन्तः समुपजीवन्तीत्युक्तमित्याशङ्क्य आह

एवं भाविशिवत्वोऽमूं
प्रसिद्धिं मन्यते ध्रुवम् ॥ २२ ॥

एवमिति स्वप्रसिद्धिवत् । अमूमिति प्रक्रान्तां शैवीम् ॥ २२ ॥

ननु शैवबौद्धादिभिदा बहुधा इयं प्रसिद्धिरिति कस्मादवश्यभाविशिवत्वस्य शैवीमेव प्रसिद्धिं प्रति बहुमान इत्याशङ्क्य आह

एक एवागमश्चायं
विभुना सर्वदर्शिना ।
दर्शितो यः प्रवृत्ते च
निवृत्ते च पथि स्थितः ॥२३॥

प्रवृत्ते इति कर्मादिरूपे। निवृत्ते इति ज्ञानैकरूपे ॥ २३ ॥

ननु यदि एक एव अयमागमो विभुना दर्शितः, तत् धर्मादेश्चतुर्वर्गस्य प्रतिशास्त्रं स्वरूपतः फलतश्च वैचित्र्ये किं निमित्तमित्याशङ्क्य आह

धर्मार्थकाममोक्षेषु
पूर्णापूर्णादिभेदतः ।
विचित्रेषु फलेष्वेक
उपायः शाम्भवागमः ॥ २४ ॥

ननु एवमेककर्तृकत्वे अस्य विचित्रोऽयमुपदेशः किं न परस्परस्य विरुध्येदित्याशङ्क्य आह

तस्मिन्विषयवैचित्त्या-
द्विचित्रफलदायिनि ।

चित्रोपायोपदेशोऽपि
न विरोधावहो भवेत् ॥ २५ ॥

तस्मिन्नेकेनैव शम्भुना प्रणीतेऽपि आगमे विचित्राणां धर्मादीनामुपायानामुपदेशो देशकालाधिकार्यादिविषयभेदमाश्रित्य विचित्रफलदातृत्वात् न विरोधावहो भवेदप्रामाण्यकारणतां न यायादित्यर्थः ॥ २५ ॥

ननु बुद्धार्हत्कपिलप्रभृतीनाप्तानपहाय शम्भुनैव इदं सर्वं प्रणीतमित्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्य आह

लौकिकं वैदिकं साङ्ख्यं
योगादि पाञ्चरात्रकम् ।
बौद्धार्हतन्यायशास्त्रं
पदार्थक्रमतन्त्रणम् ॥ २६ ॥
सिद्धान्ततन्त्रशाक्तादि
सर्वं ब्रह्मोद्भवं यतः ।
श्रीस्वच्छन्दादिषु प्रोक्तं
सद्योजातादिभेदतः ॥ २७ ॥

यतः सर्वं लौकिकादि शम्भोरेव सद्योजा-

तादिभेदेन ब्रह्मभ्यो वक्त्रेभ्यः समुद्भूतमिति श्रीस्वच्छन्दादिषु शास्त्रेषु प्रोक्तमिति वाक्यार्थः । यदुक्तं तत्र

'अदृष्टविग्रहायातं शिवात्परमकारणात् ।
ध्वनिरूपं सुसूक्ष्मं तु सुशुद्धं सुप्रभान्वितम् ॥
तदेवापररूपेण शिवेन परमात्मना ।
मन्त्रसिंहासनस्थेन पञ्चमन्त्रमहात्मना ॥
पुरुषार्थं विचार्याशु साधनानि पृथक् पृथक् ।
लौकिकादिशिवान्तानि परापरविभूतये ।
तदनुग्रहयोग्यानां स्वे स्वे विषयगोचरे ॥
अनुष्टुप्छन्दसा बद्धं कोट्यर्बुदसहस्रधा ।' (८।३१)

इति, तथा

'लौकिकं देवि विज्ञानं सद्योजाताद्विनिर्गतम् ।
वैदिकं वामदेवात्तु आध्यात्मिकमघोरतः ॥
पुरुषाच्चातिमार्गाख्यं निर्गतं तु वरानने ।
मन्त्राख्यं तु महाज्ञानमीशानात्तु विनिर्गतम् ॥' (११।४५)

इति, तथा

'धर्मेणैकेन देवेशि बद्धं ज्ञानं हि लौकिकम् ।
धर्मज्ञाननिबद्धं तु पाञ्चरात्रं च वैदिकम् ॥
बौद्धमारहतं चैव वैराग्येणैव सुव्रते ।
ज्ञानवैराग्यसंबद्धं साङ्ख्यज्ञानं हि पार्वति ॥
ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं योगज्ञाने प्रतिष्ठितम् ।
अतीतं बुद्धिभावानामतिमार्गं प्रकीर्तितम् ॥
लोकातीतं च तज्ज्ञानमतिमार्गमिति स्मृतम् ।'११।१८२

इति ॥ २७ ॥

ननु यदि एवं शैवबौद्धादिरेव आगमः, तत् बौद्धादिशास्त्रवर्तिनां शिवशास्त्रौन्मुख्ये कस्मात् लिङ्गोद्धारादि संस्कारान्तरमपि उक्तमित्याशङ्कां दृष्टान्तोपदर्शनेन उपशमयति

यथैकत्रापि वेदादौ
तत्तदाश्रमगामिनः ।
संस्कारान्तरमत्रापि
तथा लिङ्गोद्धृतादिकम् ॥२८॥

संस्कारान्तरमिति अर्थादुक्तम् ॥ २८ ॥

ननु एवमपि शिवादेव यदि अखिलमिदं शास्त्रमुदितं, तत् शैवपाञ्चरात्रादिभ्योऽपि कस्मात् न शिवात्मकत्वमेव उदियादित्याशङ्कां दृष्टान्तीकृत्य दृष्टान्तपुरःसरीकारेण आह

यथाच तत्र पूर्वस्मि-
न्नाश्रमे नोत्तराश्रमात् ।
फलमेति तथा पाञ्च-
रात्रादौ न शिवात्मताम् ॥२९॥

तत्रेति एकत्र वेदादौ । पूर्वस्मिन्नाश्रमे इति

अर्थात् स्थितः। उत्तराश्रमादिति गार्हस्थ्यादेः॥

तदेवमेक एव अयमीश्वरप्रणीत आगमः, यत्र इदं लौकिकशास्त्रात्प्रभृति सर्वं विश्रान्तमित्याह

एक एवागमस्तस्मा-
त्तत्र लौकिकशास्त्रतः ।
प्रभृत्यावैष्णवाद्बौद्धा-
च्छैवात्सर्वं हि निष्ठितम् ॥३०॥

ननु एवंविधस्य अपि अस्य आगमस्य किमुपेयमित्याशङ्क्य आह

तस्य यत्तत् परं प्राप्यं
धाम तत् त्रिकशाब्दितम् ।

ननु

'यत्रोदितमिदं चित्रं विश्वं यत्रास्तमेति च ।
तत् कुलं विद्धि सर्वज्ञ शिवशक्तिविवर्जितम् ॥'

इत्यादिदृशा कुलस्यैव सर्वविश्रान्तिधामत्वमुक्तम्, तत् किमेतदभिधीयते इत्याशङ्क्य आह

सर्वाविभेदानुच्छेदात्
तदेव कुलमुच्यते ॥ ३१ ॥

यथोर्ध्वाधरताभाक्सु
देहाङ्गेषु विभेदिषु ।
एकं प्राणितमेवं स्यात्
त्रिकं सर्वेषु शास्त्रतः ॥ ३२ ॥
श्रीमत्कालीकुले चोक्तं
पञ्चस्रोतोविवर्जितम् ।
दशाष्टादशभेदस्य
सारमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ ३३ ॥
पुष्पे गन्धस्तिले तैलं
देहे जीवो जलेऽमृतम् ।
यथा तथैव शास्त्राणां
कुलमन्तः प्रतिष्ठितम् ॥ ३४ ॥

तत् त्रिकमेव हि सर्वत्र देशकालादावविभेदस्य अनुच्छेदात् संविदद्वयमयतयैव अवभासते। 'कुल संस्त्याने' इतिधात्वर्थानुगमात् कुलमुच्यते तथा व्यवह्रियते इत्यर्थः। एतदेव दृष्टान्तपुरःसरमुपपादयति यथेत्यादिना । न केवलमेतत् युक्तित एव सिद्धं, यावदागमतोऽपीत्याह श्रीमदित्यादि ॥ ३४ ॥

प्रकृतमेव उपसंहरति

तदेक एवागमोऽयं
चित्रश्चित्रेऽधिकारिणि ।

चित्र इत्यत्र निमित्तमाह चित्रेऽधिकारिणीति ॥

ननु कथमेकश्च अधिकारिभेदात् चित्रश्चेति संगच्छतां नामेत्याशङ्क्य आह

तथैव सा प्रसिद्धिर्हि
स्वयूथ्यपरयूथ्यगा ॥ ३५ ॥

स्वयूथ्यपरयूथ्यगतत्वेनापि हि सैव तथैकत्वेपि चित्रत्वात्मिका प्रसिद्धिः प्रवादः । नहि एवं कश्चित् त्वेव बौद्धादिरागमो य एकत्वेऽपि अधिकारिभेदात् न चित्र इति ॥ ३५ ॥

न केवलमत्र एकत्वं युक्तित एव सिद्धं, यावदागमतोऽपीत्याह

सांख्यं योगं पाञ्चरात्रं
वेदांश्चैव न निन्दयेत् ।
यतः शिवोद्भवाः सर्व
इति स्वच्छन्दशासने ॥ ३६ ॥

ननु यदि सांख्यादयः सर्वे एव शिवोद्भवास्तदेषां शैवतयैव कस्मात् न प्रसिद्धिरित्याशङ्क्य आह

एकस्मादागमाच्चैते
खण्डखण्डा व्यपोद्धृताः ।
लोके स्युरागमास्तैश्च
जनो भ्राम्यति मोहितः ॥३७॥

व्यपोद्धृता इति कपिलसुगतादिभिः । मोहितो भ्राम्यतीति तत्तत्प्रणीततया परस्परविरुद्धार्थाभिधायकत्वं मन्वानो यथावस्तुदर्शी न स्यादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

ननु यदि एक एव आगमस्तत् तुल्यप्रमाणशिष्टानां विकल्प इति नीत्या विकल्पोपपत्तेः किं विषयभेदेन कृत्यमित्याशङ्क्य आह

अनेकागमपक्षेऽपि
वाच्या विषयभेदिता ।
अवश्यमूर्ध्वाधरता-
स्थित्या प्रामाण्यसिद्धये ॥३८॥

अन्यथा नैव कस्यापि
प्रामाण्यं सिद्ध्यति ध्रुवम् ।

आनैक्येऽपि आगमानां प्रामाण्यसिद्ध्यर्थमूर्ध्वाधरतास्थित्या विषयभेदित्वमवश्यवाच्यं, नो चेत् कस्यापि आगमस्य परस्परप्रतीघातात् प्रामाण्यं न सिद्ध्येदेवेति निश्चयः । तेन कंचित् क्वचित् नियुङ्क्ते इत्यादिदृशा कस्यचिदेव अधिकारिणो नियतोपायोपदेशकं शास्त्रं प्रमाणमिति भावः ॥

ननु नित्यत्वाविसंवादाभ्यामेव आगमप्रामाण्यसिद्धौ किं विषयभेदाभेदवचनेनेत्याशङ्क्य आह

नित्यत्वमविसंवाद
इति नो मानकारणम् ॥ ३९ ॥

नो मानकारणमिति प्रत्यक्षादावनित्यत्वेऽपि प्रामाण्यवर्णनात्, आकाशादौ नित्यत्वेऽपि तदसंभवात्, स्वर्गाग्निहोत्रवाक्यादावविसंवाददर्शनेऽपि प्रामाण्याभ्युपगमात्, अस्ति कूपे जलमित्यादौ कदाचित् तद्दर्शनेऽपि प्रामाण्यानुपपत्तेः ॥ ३९ ॥

अभ्युपगम्य अपि आह

अस्मिन्नंशेऽप्यमुष्यैव
प्रामाण्यं स्यात्तथोदितेः ।

अस्मिन् नित्यत्वाविसंवादात्मनि प्रामाण्यकारणभागेऽपि अभ्युपगम्यमाने तथाभावोपदेशादमुष्य शैवस्यैव प्रामाण्यं स्यात् । वेदादेरपि शैवस्यैव सतो हि

'अन्तःसारविबोधैकपरवाङ्मयवर्णकः ।
अकृत्रिमपरावेशमूलसंस्कारसंस्कृतः ॥
शास्त्रार्थो लौकिकान्तोऽस्ति सप्तत्रिंशे परे विभौ ।'

इत्याद्युक्तयुक्त्या परादिदशाविश्रान्तौ नित्यत्वं

'...............नार्थवादः शिवागमः ।'

इत्यर्थवादवाक्यादावपि अविसंवादः सिद्ध्येत् ॥

ननु विसंवादे सत्यपि अर्थवादादिवाक्यानामस्त्येव गत्यन्तरं, तत् किमनेनेत्याशङ्क्य आह

अन्यथाव्याकृतौ क्लृप्ता-
वसत्यत्वे प्ररोचने ॥ ४० ॥
अतिप्रसङ्गः सर्वस्या-
प्यागमस्यापबाधकः ।

अवश्योपेत्य इत्यस्मि-
न्मान आगमनामनि ॥ ४१ ॥

अन्यथाव्याकृताविति लक्षणादिना। कृताविति वाच्यस्यैव अर्थस्य । असत्यत्वे इति रोदनाद्रुद्र इत्यादौ । प्ररोचने इति स्तुतिनिन्दादिना ॥४१॥

एवंहि कुतोऽयं नियमो यदेकस्मिन्नपि आगमे कस्यचिदेव वाक्यस्य अन्यथाव्याकरणादि, न अन्यस्येति भङ्ग्या सर्वस्यैव आगमस्य प्रामाण्यविप्रलोपः प्रसज्येत् , तदागमप्रामाण्यं वा हातव्यम्, अस्मदुक्तयुक्तिसतत्त्वं वा ग्रहीतव्यं, न अन्तरावस्थेयमित्याह

अवश्योपेत्यमेवैत-
च्छास्त्रनिष्ठानिरूपणम् ।

एतदिति समनन्तरोक्तम् ॥

ननु सर्वागमानां तुल्येऽपि प्रामाण्ये कथं शैव एव आदरातिशय इत्याशङ्क्य आह

प्रधानेऽङ्गे कृतो यत्नः
फलवान्वस्तुतो यतः ॥ ४२ ॥
अतोऽस्मिन् यत्नवान् कोऽपि
भवेच्छंभुप्रचोदितः ।

तथाच आगमोऽपि एवमित्याह

तत्र तत्र च शास्त्रेषु
न्यरूप्यत महेशिना ॥ ४३ ॥
एतावत्याधिकारी यः
स दुर्लभ इति स्फुटम् ।

यदुक्तं

'सिद्धातन्त्रमिदं देवि यो जानाति समन्ततः ।
स गुरुर्दुर्लभः प्रोक्तो योगिनीहृदिनन्दनः ॥'

इति ॥

एतदेव गुरूपदेशप्रदर्शनपुरःसरमर्धेन उपसंहरति

इत्थं श्रीशम्भुनाथेन
ममोक्तं शास्त्रमेलनम् ॥ ४४ ॥

इत्थमुक्तेन प्रकारेण मम शास्त्रमेलनं मया शास्त्रं मेलितमित्यर्थः । नच एतत् स्वोपज्ञमिति श्रीशम्भुनाथेनोक्तमिति शिवम् ॥

निखिलागमार्थवीथीपथिकतया पृथुपदारोहः ।
पञ्चत्रिंशं व्यवृणोदाह्निकमेतज्जयरथाख्यः ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके शास्त्रसंमेलनं नाम
पञ्चत्रिंशमाह्निकम् ॥ ३५ ॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके

षट्त्रिंशमाह्निकम् ।

अंशांशिकाक्रमेण स्फुटमवतीर्णं यतः समस्तमिदम् ।
शास्त्रं पूर्णाहन्तामर्शमयः शब्दराशिरवतु स वः ॥

इदानीं सर्वशास्त्रविश्रान्तिधाम्नः प्रक्रान्तस्य शास्त्रस्य आयातिक्रमं कथयितुमुपक्रमते

आयातिरथ शास्त्रस्य
कथ्यतेऽवसरागता ।

एतदेव आह

श्रीसिद्धादिविनिर्दिष्टा
गुरुभिश्च निरूपिता ।
भैरवो भैरवी देवी
स्वच्छन्दो लाकुलोऽणुराट् ॥१॥
गहनेशोऽब्जजः शक्रो
गुरुः कोट्यपकर्षतः ।

नवभिः क्रमशोऽधीतं
नवकोटिप्रविस्तरम् ॥ २ ॥
एतैस्ततो गुरुः कोटि-
मात्रात् पादं वितीर्णवान् ।
दक्षादिभ्य उभौ पादौ
संवर्तादिभ्य एव च ॥ ३ ॥
पादं च वामनादिभ्यः
पादार्धं भार्गवाय च ।
पादपादं तु बलये
पादपादस्तु योऽपरः ॥ ४ ॥
सिंहायार्धं ततः शिष्टा-
द्वौ भागौ विनताभुवे ।
पादं वासुकिनागाय
खण्डाः सप्तदश त्वमी ॥ ५ ॥
स्वर्गादर्धं रावणोऽथ
जह्रे रामोऽर्धमप्यतः ।
विभीषणमुखादाप
गुरुशिष्यविधिक्रमात् ॥ ६ ॥

खण्डैरेकान्नविंशत्या
विभक्तं तदभूत्ततः ।

अणुरनन्तः । अब्जजो ब्रह्मा । कोट्यपकर्षत इति भैरवेण हि नवापि कोट्योऽधीताः, भैरव्या अष्टौ, यावत् गुरुणा कोटिः । क्रमश इति भैरवात् भैरव्या, ततः स्वच्छन्देन, यावत् शक्रात् गुरुणेति । एतैरिति भैरवादिभिः । यदागमः

'भैरवाद्भैरवीं प्राप्तं सिद्धयोगीश्वरीमतम् ।
ततः स्वच्छन्ददेवेन स्वच्छन्दाल्लाकुलेन तु ॥
लकुलीशादनन्तेन अनन्ताद्गहनाधिपम् ।
गहनाधिपतेर्देवि देवेशं तु पितामहम् ॥
पितामहेन इन्द्रस्य इन्द्रेणापि बृहस्पतेः ।
कोटिह्रासाच्छ्रुतं सर्वैः स्वच्छन्दाद्यैर्महाबलैः ॥'

इति । पादं चतुर्थं भागं पञ्चविंशतिर्लक्षाणि । उभाविति अनेन पादाविति द्वित्वं प्राच्यपादसहभावप्रयुक्तमिति उक्तं भवति; अन्यथाहि द्विवचनादेव द्वित्वसिद्धावुभाविति अफलं भवेत्, गणना च विसंवदेत् । पादार्धमिति सार्धाणि द्वादश लक्षाणि । पादपादमिति सपादानि षट् लक्षाणि । अपरः पादपाद इति सपादषड्लक्षात्मैव । ततोऽर्धमिति सार्धद्वादशसहस्राधिकल-

क्षत्रयरूपम् । शिष्टादिति एवंरूपात् द्वितीयार्धात् । द्वौ भागाविति वक्ष्यमाणरावणापहृतसार्धशतद्वयोपेतषट्पञ्चाशत्सहस्राधिकलक्षप्रमाणद्वितीयार्धापेक्षया प्रथमार्धात् सप्तषष्ट्युपेतैकचत्वारिंशच्छताधिकलक्षपरीमाणावित्यर्थः । भागमिति त्र्यशीत्यधिकद्वापञ्चाशत्सहस्रात्मकं तृतीयमंशमित्यर्थः । सप्तदशेति प्राच्यैर्नवभिः खण्डैः सह । एषां च दिव्यविषयत्वमवद्योतयितुमेवमुपसंहारः । स्वर्गादर्धं जह्रे इति हठमेलापभङ्ग्या प्राप्तवानित्यर्थः । अत इति रावणापहृतादर्धात् । अर्धमिति सपादशताधिकाष्टसप्ततिसहस्रसंख्याकम् । गुरुशिष्यक्रमादिति सर्वशेषः । एकान्नविंशत्या खण्डैरिति प्राच्यैः सप्तदशभिः सह । अस्य च खण्डद्वयस्य भूलोकैकगोचरतां दर्शयितुं सप्तदशभ्यः पृथक्संख्यया निर्देशः । यदभिप्रायेणैव

'शेषं कुमारिकाद्वीपे भविष्यति गृहे…… ।'

इत्यादि उक्तम् । तदिति नवकोटिप्रविस्तरं सिद्धयोगेश्वरीमतम् । यदागमः

'तत्र बृहस्पतिः श्रीमांस्तस्मिन्व्याख्यामथारभे ।'

इत्यादि उपक्रम्य

'दक्षश्चण्डो हरिश्चण्डी प्रमथो भीममन्मथौ ।
शकुनिः सुमतिर्नन्दो गोपालोऽथ पितामहः ॥
श्रुत्वा तन्त्रमिदं देवि गता योगीश्वरीमतम् ।
कोटिमध्यात् स्फुटं तैस्तु पादमेकं दृढीकृतम् ॥
संवर्ताद्यैस्तु वीरेशैर्द्वौ पादौ चावधारितौ ।
वामनाद्यैर्वरारोहे ज्ञातं भैरवि पादकम् ॥
अवाप्यार्धं ततः शुक्रो बलिनन्दस्तदर्धकम् ।
सिंहस्तदर्धमेवं तु गरुडो लक्षमात्रकम् ॥
लक्षार्धं तु महानागः पातालं पालयन् प्रभुः ।
वासुकिर्नाम नागेन्द्रो गृहीत्वापूजयत्सदा ॥
तदा तस्य तु यच्छेषं तत्सर्वं दुष्टचेतसा ।
अपहृत्य गतो लङ्कां रावणो देवकण्टकः ॥'

इति,

'तदेवमागतं मर्त्ये भुवनाद्वासवस्य तु ।
पारम्पर्यक्रमायातं रावणेनावतारितम् ॥
ततो विभीषणे प्राप्तं तस्माद्दाशरथिं गतम् ।'

इति,

'खण्डैरेकोनविंशैस्तु प्रभिन्नं श्रवणार्थिभिः ।
नवकोट्यन्तगं यावत्सिद्धयोगीश्वरीमतम् ॥'

इति च । अत्र च लक्षमात्रमिति मात्रशब्देन लक्षार्धमिति असमांशवाचिना अर्धशब्देन च किंचिदधिकसंख्यास्वीकारः कटाक्षीकृतो यद्वद्योतनाय ग्रन्थकृता भागपरिकल्पनमेव कृतम् ॥

प्रतिखण्डं च अत्र अष्टखण्डत्वमस्तीत्याह

खण्डं खण्डं चाष्टखण्डं
प्रोक्तपादादिभेदतः ॥ ७ ॥

पादादीनेव निर्दिशति

पादो मूलोद्धारा-
वुत्तरबृहदुत्तरे तथा कल्पः ।
सांहितकल्पस्कन्दा-
वनुत्तरं व्यापकं त्रिधा तिस्रः ॥
देव्योऽत्र निरूप्यन्ते
क्रमशो विस्तारिणैव रूपेण ।
नवमे पदे तु गणना
न काचिदुक्ता व्यवच्छिदाहीने ॥

पादाद्याश्च एताः प्रतिनियतग्रन्थपरिमाण-विषयाः पारिभाषिक्यः संज्ञाः । ननु तिस्रोऽपि देव्यस्त्रिधा चेदत्र प्रपञ्चात्मना रूपेण निरूप्यन्ते, तत् कस्मात् प्रत्येकं नवखण्डत्वं न उक्तमित्याशङ्क्य उक्तमनुत्तरं व्यापकमिति । अत एव उक्तं व्यवच्छिदाहीने नवमे पदे न काचित् गणना उक्तेति । यदागमः

'पादो मूलं तथोद्धार उत्तरं बृहदुत्तरम् ।
कल्पश्च संहिता चैव कथिता तव सुव्रते ॥
कल्पः स्कन्दं वरारोहे समासात्कथयामि ते ।
पादः शतार्धसंख्यातो मूलं च शतसंख्यया ॥
उद्धारं द्विगुणं विद्धि चतुर्धा तूत्तरं मतम् ।
अपरेयं वरारोहे अर्धाक्षरविवर्जिता ॥
एवमुत्तरतन्त्रं स्यात्कथितं मूलभैरवे ।
यदापरा वरारोहे षड्भिर्भागैर्विवर्जिता ॥
तदा बृहोत्तरं तु स्यादमृताक्षरवर्जनात् ।
अक्षराणां शतं नाम परिभाषा निगद्यते ॥
कल्पः सहस्रसंख्यातस्त्वपराया यशस्विनि ।
द्वाषष्टयैव च श्लोकानां सहस्राणि चतुर्दश ॥
तदा सा संहिता ज्ञेया सिद्धयोगीश्वरे मते ।
कल्पस्कन्दः पुराख्यातः कल्पाद्द्विगुणितो भवेत् ॥
एवं तन्त्रविभागस्तु मया ख्यातः सुविस्तरात् ।'

इति ॥ ९ ॥

ननु एतद्रामेण विभीषणात् प्राप्तं, तस्मात् पुनः किं कश्चिदाप न वेत्याशङ्क्य आह

रामाच्च लक्ष्मणस्तस्मात्
सिद्धास्तेभ्योऽपि दानवाः ।
गुह्यकाश्च ततस्तेभ्यो
योगिनो नृवरास्ततः ॥ १० ॥

यदागमः

'विभीषणेन रामस्य रामेणापि च लक्ष्मणे ।
लक्ष्मणेन तु ये प्रोक्तास्तेषां सिद्धिस्तु हीनता ॥
सिद्धेभ्यो दानवा ह्यस्मा दानवेभ्यश्च गुह्यकैः ।
गुह्यकेभ्यो योगिभिश्च योगिभ्यश्च नरोत्तमैः ॥
संप्राप्तं भैरवादेशात्तपसोग्रेण भैरवि ।'

इति ॥ १० ॥

एवं श्रीसिद्धातन्त्रनिर्दिष्टमायातिक्रममभिधाय गुरुनिरूपितमपि अभिधातुमाह

तेषां क्रमेण तन्मध्ये
भ्रष्टं कालान्तराद्यदा ।
तदा श्रीकण्ठनाथाज्ञा-
वशात् सिद्धा अवातरन् ॥११॥
त्र्यम्बकामर्दकाभिख्य-
श्रीनाथा अद्वये द्वये ।
द्वयाद्वये च निपुणाः
क्रमेण शिवशासने ॥ १२ ॥
आद्यस्य चान्वयो जज्ञे
द्वितीयो दुहितृक्रमात् ।

स चार्धत्र्यम्बकाभिख्यः
संतानः सुप्रतिष्ठितः ॥ १३ ॥
अतश्चार्धचतस्रोऽत्र
मठिकाः संततिक्रमात् ।
शिष्यप्रशिष्यैर्विस्तीर्णाः
शतशाखं व्यवस्थितैः ॥ १४ ॥

अद्वये इति त्रिककुलादौ । अर्धेति दुहित्रपेक्षया । अर्धचतस्र इति अर्धेन चतस्रः सार्धास्तिस्र इत्यर्थः ॥ १४ ॥

ननु इह त्रैयम्बिकैव मठिका वक्तुं न्याय्या यद्द्वारा अस्य शास्त्रस्य आयातिः, किं मठिकान्तरव्यावर्णनेनेत्याशङ्क्य आह

अध्युष्टसंततिस्रोतः-
सारभूतरसाहृतिम् ।
विधाय तन्त्रालोकोऽयं
स्यन्दते सकलान्रसान् ॥ १५ ॥

एतदुपसंहरन्नन्यदवतारयति

उक्तायातिरुपादेय-
भावो निर्णीयतेऽधुना ।

इह आह्निकादाह्निकान्तरस्य परस्परमनुस्यूततां दर्शयितुमाद्यन्तयोरेकेन श्लोकेन पृथगुपसंहारोपक्रमयोरुपनिबन्धेऽपि सांप्रतं ग्रन्थान्ते तदाश्लेषमत्यन्तमवद्योतयितुमेकेनैव अर्धेन युगपत्तदुपनिबन्ध इति शिवम् ॥१५॥

अध्युष्टसंततिक्रमसंक्रान्तरहस्यसंप्रदायेन ।
षट्त्रिंशमाह्निकमिदं निरणायि परं जयरथेन ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके आयातिक्रमनिरूपणं
नाम षट्त्रिंशमाह्निकम् ॥ ३६ ॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

सप्तत्रिंशमाह्निकम् ।

यन्मयतयेदमखिलं परमोपादेयभावमभ्येति ।
भवभेदास्त्रं शास्त्रं जयति श्रीमालिनी देवी ॥

तदेवमुपक्रान्तस्यैव शास्त्रस्य उपादेयभावं निर्णेतुं प्रागुपजीवनेन पीठिकाबन्धमारचयति

उक्तनीत्यैव सर्वत्र
व्यवहारे प्रवर्तिते ।
प्रसिद्धावुपजीव्याया-
मवश्यग्राह्य आगमः ॥ १ ॥

इह सार्वत्रिके व्यवहारे प्रवर्तिते पञ्चत्रिंशाह्निकोक्तनीत्या प्रसिद्धावुपजीव्यायामागम एव अवश्यग्राह्यो न अन्यथा किंचित् सिद्ध्येत् ॥१॥

ननु लौकिकप्रमाणगोचरे वस्तुनि अस्तु

प्रसिद्धिनिबन्धना सिद्धिः, सकलप्रमाणागोचरे योगिनामपि अगम्ये शिवे तु कथमेवं स्यादित्याशङ्क्य आह

यथा लौकिकदृष्टयान्य-
फलभाक् तत्प्रसिद्धितः ।
सम्यग्व्यवहरंस्तद्व-
च्छिवभाक् तत्प्रसिद्धितः ॥२॥

अन्येति अदृष्टम् ॥ २ ॥

ननु एवमनेकप्रकारः प्रसिद्ध्यात्मा आगम इति कस्य तावदवश्यग्राह्यत्वमित्याशङ्क्य आह

तदवश्यग्रहीतव्ये
शास्त्रे स्वांशोपदेशिनि ।
मनाक्फलेऽभ्युपादेय-
तमं तद्विपरीतकम् ॥ ३ ॥

यथा खगेश्वरीभाव-
निःशङ्कत्वाद्विषं व्रजेत् ।
क्षयं कर्मस्थितिस्तद्व-
दशङ्काद्भैरवत्वतः ॥ ४ ।

यदार्षे पातहेतूक्तं
　　तदस्मिन्वामशासने ।
आशुसिद्धै यतः सर्व-
　　मार्षं मायोदरस्थितम् ॥ ५ ॥

तद्विपरीतमिति महाफलम् ॥ ५ ॥

एवंविधं च एतत् किमित्याशङ्क्य आह

तच्च यत्सर्वसर्वज्ञ-
　　दृष्टं

सर्वसर्वज्ञदृष्टमपि किं भवेदित्याशङ्कापुरःसरीकारेण तत्स्वरूपं दर्शयति

तच्चापि किं भवेत् ।

यदशेषोपदेशेन
　　सूयतेऽनुत्तरं फलम् ॥ ६ ॥

अत्र च अन्तरा श्लोकद्वयमन्यथा लिखितमधरे व्यत्ययेन न्याय्यमिति तत्रैव व्याख्यास्यामः ॥ ६ ॥

ननु को नाम अयमशेष उपदेशो येन तदेवंविधं स्यादित्याशङ्क्य आह

यथाधराधरप्रोक्त-
　　वस्तुतत्त्वानुवादतः ।

उत्तरं कथितं संवि-

त्सिद्धं तद्धि तथा भवेत् ॥७॥

यथा अत्र वैदिकाद्युक्तं क्रियादि वस्तुतत्त्व-मनूद्य प्रकृष्टं, तथा ज्ञानयोगादि स्वानुभवसिद्धमुक्तमिति ॥ ७ ॥

अत एव अधरशासनेषु असर्वज्ञप्रणीतत्वं निश्चीयते इत्याह

यदुक्ताधिकसंवित्ति-

सिद्धवस्तुनिरूपणात् ।

अपूर्णसर्ववित्प्रोक्ति-

र्ज्ञायतेऽधरशासने ॥ ८ ॥

ननु अधरशासनेषु अपि

'आत्मा ज्ञातव्यो मन्तव्यः ।'

इत्यादिदृशा ज्ञानादि उक्तमिति अत्र कस्माद-सर्वज्ञप्रणीतत्वं ज्ञायते इत्युक्तमित्याशङ्क्य आह

ऊर्ध्वशासनवस्त्वंशे

दृष्टापिच समुज्झिते ।

अधःशास्त्रेषु मायात्वं

लक्ष्यते सर्गरक्षणात् ॥ ९ ॥

ननु एवं कर्मस्थितिः किं न नश्येदित्याशङ्कां दृष्टान्तोपदर्शनपूर्वकमपाकरोति यथेत्यादिना

यथा खगेश्वरीभाव-
निःशङ्कत्वाद्विषं व्रजेत् ॥ १२ ॥
क्षयं कर्मस्थितिस्तद्व-
दशङ्काद्भैरवत्वतः ।

ननु भवतु एवं भैरवत्वापत्त्या, तावता तु तदागमस्य अवश्यग्राह्यत्वं कुतस्त्यमित्याशङ्क्य आह

अज्ञत्वानुपदेष्टृत्व-
संदष्टेऽधरशासने ॥ १३ ॥
एतद्विपर्ययाद्ग्राह्य-
मवश्यं शिवशासनम् ।
द्वावाप्तौ तत्र च श्रीम-
च्छ्रीकण्ठलकुलेश्वरौ ॥ १४ ॥
द्विप्रवाहमिदं शास्त्रं
सम्यङ्निःश्रेयसप्रदम् ।

प्राच्यस्य तु यथाभीष्ट-
भोगदत्वमपि स्थितम् ॥ १५ ॥
तच्च पञ्चविधं प्रोक्तं
शक्तिवैचित्र्यचित्रितम् ।
पञ्चस्रोत इति प्रोक्तं
श्रीमच्छ्रीकण्ठशासनम् ॥ १६ ॥
दशाष्टादशधा स्रोतः-
पञ्चकं यत्ततोऽप्यलम् ।
उत्कृष्टं भैरवाभिख्यं
चतुःषष्टिविभेदितम् ॥ १७ ॥

अज्ञत्वात् विपरीतोपदेष्टृत्वेन संदष्टे स्पृष्टे इत्यर्थः । तत्रेति शिवशासने । प्राच्यस्येति श्रैकण्ठस्य । पञ्चविधेति चिदादिभेदात् ॥ १७ ॥

अत्रैव पीठचतुष्टयात्मकत्वं निर्णेतुमाह

श्रीमदानन्दशास्त्रादौ
प्रोक्तं भगवता किल ।
समूहः पीठमेतच्च
द्विधा दक्षिणवामतः ॥ १८ ॥

मन्त्रो विद्येति तस्माच्च

मुद्रामण्डलगं द्वयम् ।

भगवता किल आगमे समूहशब्देन पीठं प्रोक्तमेवं परिभाषितमित्यर्थः । दक्षिणवामत इति शिवशक्तिरूपतयेत्यर्थः । मन्त्रो हि शिवस्वभावः, विद्या च शक्तिस्वभावेति । तस्मादिति मन्त्रविद्यात्मनः पीठद्वयात् ॥

एतदेव क्रमेण व्याचष्टे

मननत्राणदं यत्तु

मन्त्राख्यं तत्र विद्यया ॥ १९ ॥

उपोद्बलनमाप्यायः

सा हि वेद्यार्थभासिनी ।

मन्त्रप्रतिकृतिर्मुद्रा

तदाप्यायनकारकम् ॥ २० ॥

मण्डलं सारमुक्तं हि

मण्डश्रुत्या शिवाह्वयम् ।

एवमन्योन्यसंभेद-

वृत्ति पीठचतुष्टयम् ॥ २१ ॥

यतस्तस्माद्भवेत्सर्वं
पीठे पीठेऽपि वस्तुतः ।

उपोद्बलनमाप्याय इति । यत्सूत्रितं

'विद्याशरीरसत्ता मन्त्ररहस्यम्' । (शि० सू० २।३)

इति । वेद्यार्थभासिनीति शक्तिरूपत्वात् । मण्डलमिति मण्डं शिवाह्वयं सारं लातीत्यर्थः ॥

ननु यद्येवमेकं पीठं सर्वात्मकं, तत् किमेषां पृथगुपदेशेनेत्याशङ्क्य आह

प्रधानत्वात्तस्य तस्य
वस्तुनो भिन्नता पुनः ॥ २२ ॥
कथिता साधकेन्द्राणां
तत्तद्वस्तुप्रसिद्धये ।
प्रत्येकं तच्चतुर्धैवं
मण्डलं मुद्रिका तथा ॥ २३ ॥
मन्त्रो विद्येति च पीठ-
मुत्कृष्टं चोत्तरोत्तरम् ।

प्रत्येकमिति ऐकैकश्येन । उत्तरोत्तरमुत्कृष्टमिति, तेन मण्डलपीठात् मुद्रापीठं, ततो मन्त्रपीठं, ततो विद्यापीठं चेति ॥

एतदेव प्रकृते विश्रमयति

विद्यापीठप्रधानं च
सिद्धयोगीश्वरीमतम् ॥ २४ ॥
तस्यापि परमं सारं
मालिनीविजयोत्तरम् ।

किंच अत्र प्रमाणमित्याशङ्क्य आह

उक्तं श्रीरत्नमालाया-
मेतच्च परमेशिना ॥ २५ ॥
अशेषतन्त्रसारं तु
वामदक्षिणमाश्रितम् ।
एकत्र मिलितं कौलं
श्रीषडर्धकशासने ॥ २६ ॥
सिद्धान्ते कर्म बहुलं
मलमायादिरूषितम् ।
दक्षिणं रौद्रकर्माढ्यं
वामं सिद्धिसमाकुलम् ॥२७॥
स्वल्पपुण्यं बहुक्लेशं
स्वप्रतीतिविवर्जितम् ।

मोक्षविद्याविहीनं च
　　विनयं त्यज दूरतः ॥ २८ ॥

रौद्रेति मारणोच्चाटनादि । स्वप्रतीतिः स्वानुभवः । विनयं तन्त्रप्रधानं शास्त्रम् ॥ २८ ॥

ननु अत्रापि शेषवृत्तौ कर्मादिबाहुल्यमपि उक्तं, तत् किमतेदुक्तमित्याशङ्क्य आह

यस्मिन्काले च गुरुणा
　　निर्विकल्पं प्रकाशितम् ।
मुक्तस्तेनैव कालेन
　　यन्त्रं तिष्ठति केवलम् ॥ २९ ॥

ननु स्रोतोऽन्तराणामेव किं रूपं येभ्योऽपि अस्य उत्कृष्टत्वादेवमुपादेयत्वं निरूपयितुं न्याय्यमित्याशङ्क्य आह

मयैतत्स्रोतसां रूप-
　　मनुत्तरपदाद्ध्रुवात् ।
आरभ्य विस्तरेणोक्तं
　　मालिनीश्लोकवार्तिके ॥ ३० ॥

जिज्ञासुस्तत एवेद-
मवधारयितुं क्षमः ।
वयं तूक्तानुवचन-
मफलं नाद्रियामहे ॥ ३१ ॥

एवमेतदर्थाभिधायकत्वादिदमस्मत्कृतमपि शास्त्रमुपादेयमेवेत्याह

इत्थं ददद्नायासा-
ज्जीवन्मुक्तिमहाफलम् ।
यथेप्सितमहाभोग-
दातृत्वेन व्यवस्थितम् ॥३२॥
षडर्धसारं सच्छास्त्र-
मुपादेयमिदं स्फुटम् ।

अनेन च अस्य ग्रन्थस्य

'इति सप्ताधिकामेनां त्रिंशतं यः सदा बुधः ।
आह्निकानां समभ्यस्येत्स साक्षाद्भैरवो भवेत् ॥
सप्तत्रिंशत्सु संपूर्णबोधो यद्भैरवो भवेत् ।
किं चित्रमणवोऽप्यस्य दृशा भैरवतामियुः ॥' (१।२८९)

इत्यादिना उपक्रान्तमेव महाप्रयोजनत्वं निर्वाहितम् ॥

इदानीमेतद्ग्रन्थाभिधाने स्वात्मनि योग्यतां प्रकाशयितुं सातिशयत्वप्रयोजकीकारेण देश-वंशदैशिकादिक्रममुल्लङ्घ्य स्वेतिवृत्तमभिधत्ते

षट्त्रिंशता तत्त्वबलेन सूता
　यद्यप्यनन्ता भुवनावलीयम् ।
ब्रह्माण्डमत्यन्तमनोहरं तु
　वैचित्र्यवर्जं नहि रम्यभावः ॥३३॥
भूरादिसप्तपुरपूर्णतमेऽपि तस्मिन्
　मन्ये द्वितीयभुवनं भवनं सुखस्य ।
क्वान्यत्र चित्रगतिसूर्यशशाङ्कशोभि-
　रात्रिन्दिवप्रसरभोगविभागभूषा॥३४
तत्रापिच त्रिदिवभोगमहार्घवर्ष-
　द्वीपान्तरादधिकमेव कुमारिकाह्वम् ।

द्वितीयभुवनमिति भुवर्लोकः । तत्रेति द्वि-तीयभुवने । वर्षाणि इलावृतादीनि । द्वीपाः शाकादयः ॥

अधिकत्वमेव दर्शयति

यत्राधराधरपदात्परमं शिवान्त-
　मारोढुमप्यधिकृतिः कृतिनामनर्घा३५

एतदेव व्यतिरेकद्वारेण उपपादयति

प्राक्कर्मभोगिपशुतोचितभोगभाजा
किं जन्मना ननु सुखैकपदेऽपि धाम्नि ।
सर्वो हि भाविनि परं परितोषमेति
संभाविते ननु निमेषिणि वर्तमाने ३६

कन्याह्वयेऽपि भुव-
नेऽत्र परं महीयान्
देशः स यत्र
किल शास्त्रवराणि चक्षुः ।
जात्यन्धसद्मनि न
जन्म न कोऽभिनिन्दे-
द्भिन्नाञ्जनायितर-
विप्रमुखप्रकाशे ॥ ३७ ॥
निःशेषशास्त्र-
सदनं किल मध्यदेश-
स्तस्मिन्नजायत
गुणाभ्यधिको द्विजन्मा ।

कोऽप्यत्रिगुप्त
    इति नामनिरुक्तगोत्रः
शास्त्राब्धिचर्वण-
    कलोद्यदगस्त्यगोत्रः ॥ ३८ ॥

तमथ ललितादित्यो
    राजा निजं पुरमानयत्
प्रणयरभसात् कश्मी-
    राख्यं हिमालयमूर्धगम् ।
अधिवसति यद्गौ-
    रीकान्तः कैर्विजयादिभि-
र्युगपदखिलं भोगासारं
    रसात् परिचर्चितुम् ॥ ३९ ॥

स्थाने स्थाने मुनिभिरखिलै-
    श्चक्रिरे यन्निवासा
यच्चाध्यास्ते प्रतिपद-
    मिदं स स्वयं चन्द्रचूडः ।

तन्मन्येऽहं समभिल-
षिताशेषसिद्धेर्नसिद्ध्यै
कश्मीरेभ्यः परमथ
पुरं पूर्णवृत्तेर्न तुष्ट्यै ॥४०॥
यत्र स्वयं शारदचन्द्रशुभ्रा
श्रीशारदेति प्रथिता जनेषु ।
शाण्डिल्यसेवारससुप्रसन्ना
सर्वं जनं स्वैर्विभवैर्युनक्ति ॥४१॥
नारङ्गारुणकान्ति
पाण्डुविकचह्रल्लावदातच्छवि
प्रोद्भिन्नामलमातुलुङ्ग-
कनकच्छायाभिरामप्रभम् ।
केरीकुन्तलकन्दली-
प्रतिकृतिश्यामप्रभाभास्वरं
यस्मिञ्शक्तिचतुष्टयो-
ज्ज्वलमलं मद्यं महाभैरवम् ४२

त्रिनयनमहाकोपज्वा-
लाविलीन इह स्थितो
मदनविशिखव्रातो
मद्यच्छलेन विजृम्भते ।
कथमितरथा रागं
मोहं मदं मदनज्वरं
विदधदनिशं कामा-
तङ्कैर्वशीकुरुते जगत् ॥ ४३ ॥

यत्कान्तानां प्रणय-
वचसि प्रौढिमानं विदत्ते
यन्निर्विघ्नं निधुवन-
विधौ साध्वसं संधुनोति ।
यस्मिन् विश्वाः कलि-
तरुचयो देवताश्चक्रचर्य-
स्तन्माद्वीकं सपदि
तनुते यत्र भोगापवर्गौ ॥४४॥

उद्यद्गौराङ्कुरविक-
सितैः श्यामरक्तैः पलाशै-
रन्तर्गाढारुणरुचि-
लसत्केसरालीविचित्रैः ।
आकीर्णा भूः प्रति-
पदमसौ यत्र काश्मीरपुष्पैः
सम्यग्देवीत्रितयय-
जनोद्यानमाविष्करोति ॥४५॥
सर्वो लोकः कविरथ
बुधो यत्र शूरोऽपि वाग्मी
चन्द्रोद्द्योता मसृण-
गतयः पौरनार्यश्च यत्र ।
यत्राङ्गारोज्ज्वल-
विकसितानन्तसौषुम्णमार्ग-
ग्रस्तार्केन्दुर्गगनविमलो
योगिनीनां च वर्गः ॥ ४६ ॥

श्रीमत्परं प्रवर-
　　नाम पुरं च तत्र
यन्निर्ममे प्रवर-
　　सेन इति क्षितीशः।
यः स्वप्रतिष्ठित-
　　महेश्वरपूजनान्ते
व्योमोत्पतन्नुद-
　　सृजत्किल धूपघण्टाम् ॥ ४७ ॥

आन्दोलनोदित-
　　मनोहरवीरनादैः
सा चास्य तत्सु-
　　चरितं प्रथयांबभूव।
सद्वृत्तसारगुरु-
　　तैजसमूर्तयो हि
त्यक्ता अपि प्रभु-
　　गुणानधिकं ध्वनन्ति॥ ४८ ॥

संपूर्णचन्द्रविम-
लद्युतिवीरकान्ता-
गाढाङ्गरागघन-
कुङ्कुमपिञ्जरश्रीः ।
प्रोद्भूतवेतसल-
तासितचामरौघै-
राज्याभिषेकमनिशं
ददती स्मरस्य ॥ ४९ ॥
रोधःप्रतिष्ठित-
महेश्वरसिद्धलिङ्ग-
स्वायंभुवार्चन-
विलेपनगन्धपुष्पैः ।
आवर्ज्यमानतनु-
वीचिनिमज्जनौघ-
विध्वस्तपाप्ममुनि-
सिद्धमनुष्यवन्द्या ॥ ५० ॥

भोगापवर्गपरिपूरणकल्पवल्ली
　भोगैकदानरसिकां सुरसिद्धसिन्धुम् ।
न्यक्कुर्वती हरपिनाककलावतीर्णा
　यद्भूषयत्यविरतं तटिनी वितस्ता ५१

तस्मिन् कुवेरपुरचारिसितांशुमौलि-
　सांमुख्यदर्शनविरूढपवित्रभावे ।
वैतस्तरोधसि निवासममुष्य चक्रे
　राजा द्विजस्य परिकल्पितभूरिसंपत् ५२

तस्यान्वये महति कोऽपि वराहगुप्त-
　नामा बभूव भगवान् स्वयमन्तकाले ।
गीर्वाणसिन्धुलहरीकलिताग्रमूर्धा
　यस्याकरोत् परमनुग्रहमाग्रहेण ॥५३॥

तस्यात्मजश्चुखलकेति जने प्रसिद्ध-
　श्चन्द्रावदातधिषणो नरसिंहगुप्तः ।
यं सर्वशास्त्ररसमज्जनशुभ्रचित्तं
　माहेश्वरी परमलंकुरुते स्म भक्तिः॥५४॥

तारुण्यसागरतरङ्गभरानपोह्य
वैराग्यपोतमधिरुह्य दृढं हठेन ।
यो भक्तिरोहणमवाप्य महेशचिन्ता-
रत्नैरलं दलयति स्म भवापदस्ताः॥५५
तस्यात्मजोऽभिनवगुप्त इति प्रसिद्धः
श्रीचन्द्रचूडचरणाब्जपरागपूतः ।
माता व्ययूयुजदमुं किल बाल्य एव
दैवं हि भाविपरिकर्मणि संस्करोति॥५६

भोगः शरीरम् । निमेषिणीति क्षणक्षयिणीत्यर्थः । महीयस्त्वे शास्त्रचक्षुष्ट्वं हेतुः । नामनिरुक्तगोत्र इति अत्रिगोत्र इत्यर्थः । गोत्रनाम श्लिष्टतया निर्दिष्टम् । करैरिति हस्तरश्मिवाचकम् । परमिति अत्यर्थम् । अनेन च श्लोकद्वयेन अत्र निवासयोग्यत्वं दर्शितम् । स्वैर्विभवैर्युनक्तीति अनेन अत्र सर्वविद्याकरस्थानत्वं प्रकाशितम् । शक्तीति सिद्धाचतुष्कम् । तद्धि सितरक्तपीतकृष्णवर्णम् । विशिखव्रात इति शोषणादिः, तस्य हि रागादि कार्यम् । चक्रेति मुख्यानुचक्ररूपेषु । श्यामरक्तैरिति कृष्णपिङ्गलैः । दे-

वीत्रितयेति प्रकरणाद्यौचित्यादुक्तम् । वाग्मीति वृहस्पतिरपि । मसृणगतिः शनैश्चरश्च । अङ्गारेति उदानवह्निरपि । ग्रस्तार्केन्दुत्वेन ग्रहणद्वयमपि व्यञ्जितम् । यत् प्रवरसेन इति क्षितीशः पुरं निर्ममे, तस्मिन्नमुष्य द्विजस्य ललितादित्यो राजा निवासं चक्रे इति दूरेण संबन्धः । व्योमोत्पतन्निति अनेन अत्रापि सिद्धानुगुण्यं प्रकाशितम् । सेति घण्टा । तैजसेति लोहश्च । भोगापवर्गेति श्लोकद्वयकटाक्षितयोः । पिनाकेति आयुधं त्रिशूलमिति यावत् । कुवेरपुरेति उत्तरा दिक् । व्ययूयुजदिति स्वतो वियुक्तं समपादयत् प्रमीतमातृकोऽभूदिति यावत् ॥५६॥

तमेव संस्कारं व्यनक्ति

माता परं बन्धुरिति प्रवादः
  स्नेहोऽतिगाढीकुरुते हि पाशान् ।
तन्मूलबन्धे गलिते किलास्य
  मन्ये स्थिता जीवत एव मुक्तिः ॥५७॥

पित्रा स शब्दगहने कृतसंप्रवेश-
  स्तर्कार्णवोर्मिपृषतामलपूतचित्तः ।

साहित्यसान्द्ररसभोगपरो महेश-
भक्त्या स्वयंग्रहणदुर्मदया गृहीतः॥५८
स तन्मयीभूय न लोकवर्तनी-
मजीगणत् कामपि केवलं पुनः ।
तदीयसंभोगविवृद्धये पुरा
करोति दास्यं गुरुवेश्मसु स्वयम् ॥५९॥

पुरा करोतीति 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' (३।३।४) इति लटः प्रयोगः ॥

के ते गुरव इत्याशङ्क्य आह

आनन्दसंततिमहार्णवकर्णधारः
सद्देशिकैरकवरात्मजवामनाथः ।
श्रीनाथसंततिमहाम्बरघर्मकान्तिः
श्रीभूतिराजतनयः स्वपितृप्रसादः ६०
त्रैयम्बकप्रसरसागरशायिसोमा-
नन्दात्मजोत्पलजलक्ष्मणगुप्तनाथः ।
तुर्याख्यसंततिमहोदधिपूर्णचन्द्रः
श्रीसोमतः सकलवित्किल शंभुनाथः॥

श्रीचन्द्रशर्मभवभक्तिविलासयोगा-
नन्दाभिनन्दशिवशक्तिविचित्रनाथाः ।
अन्येऽपि धर्मशिववामनकोद्भटश्री-
भूतेशभास्करमुखप्रमुखा महान्तः॥६२

एते सेवारसविर-
चितानुग्रहाः शास्त्रसार-
प्रौढादेशप्रकटसुभगं
स्वाधिकारं किलास्मै ।
यत् संप्रादुर्यदपि च
जनान्नैक्षताक्षेत्रभूतान्
स्वात्मारामस्तदयम-
निशं तत्त्वसेवारसोऽभूत्॥६३॥

सोऽनुग्रहीतुमथ शांभवभक्तिभाजं
स्वं भ्रातरमखिलशास्त्रविमर्शपूर्णम् ।
यावन्मनः प्रणिदधाति मनोरथाख्यं
तावज्जनः कतिपयस्तमुपाससाद ॥६४॥

तुर्याख्यसंततीति अर्धत्र्यम्बकाभिख्या ।

अक्षेत्रभूतानिति अपात्रप्रायानित्यर्थः । उपास-सादेति अन्तेवासितामन्वभूदित्यर्थः ॥६४॥

तमेव कतिपयं जनं निर्दिशति

श्रीशौरिसंज्ञतनयः
किल कर्णनामा
यो यौवने विदित-
शांभवतत्त्वसारः ।
देहं त्यजन् प्रथयति
स्म जनस्य सत्यं
योगच्युतं प्रति महा-
मुनिकृष्णवाक्यम् ॥ ६५ ॥

तद्बालमित्रमथ
मन्त्रिसुतः प्रसिद्धः
श्रीमन्द्र इत्यखिल-
सारगुणाभिरामः ।
लक्ष्मीसरस्वति
समं यमलंचकार

सापत्नकं तिरयते
　सुभगप्रभावः ॥ ६६ ॥
अन्ये पितृव्यतनयाः
　शिवशक्तिशुभ्राः
क्षेमोत्पलाभि-
　नवचक्रकपद्मगुप्ताः ।
ये संपदं तृणम-
　मंसत शंभुसेवा-
संपूरितं स्वहृदयं
　हृदि भावयन्तः ॥ ६७ ॥
षडर्धशास्त्रेषु
　समस्तमेव
येनाधिजग्मे
　विधिमण्डलादि ।
स रामगुप्तो
　गुरुशंभुशास्त्र-
सेवाविधिव्य-
　ग्रसमग्रमार्गः ॥ ६८ ॥

अन्योऽपि कश्चन
जनः शिवशक्तिपात-
संप्रेरणापरवश-
स्वकशक्तिसार्थः ।
अभ्यर्थनाविमुख-
भावमशिक्षितेन
तेनाप्यनुग्रहपदं
कृत एष वर्गः ॥ ६९ ॥
आचार्यमभ्य-
र्थयते स्म गाढं
संपूर्णतन्त्रा-
धिगमाय सम्यक् ।
जायेत दैवानु-
गृहीतबुद्धेः
संपत्प्रबन्धै-
करसैव संपत् ॥ ७० ॥

सोऽप्यभ्युपाग-
मदभीप्सितमस्य यद्वा
स्वातोद्यमेव हि
निनर्तिषतोऽवतीर्णम् ।
सोऽनुग्रहप्रवण
एव हि सद्गुरूणा-
माज्ञावशेन शुभ-
सूतिमहाङ्कुरेण ॥ ७१ ॥

विक्षिप्तभाव-
परिहारमथो चिकीर्षन्
मन्द्रः स्वके पुरवरे
स्थितिमस्य वव्रे ।
आबालगोपमपि
यत्र महेश्वरस्य
दास्यं जनश्चरति
पीठनिवासकल्पे ॥ ७२ ॥

तस्याभवत् किल
पितृव्यवधूर्विधात्रा
या निर्ममे गलित-
संसृतिचित्रचिन्ता ।
शीतांशुमौलि-
चरणाब्जपरागमात्र-
भूषाविधिर्विहितवत्स-
लिकोचिताख्या ॥ ७३ ॥

मूर्ता क्षमेव
करुणेव गृहीतदेहा
धारेव विग्रहवती
शुभशीलतायाः ।
वैराग्यसारपरि-
पाकदशेव पूर्णा
तत्त्वार्थरत्नरुचिर-
स्थितिरोहणोर्वी ॥ ७४ ॥

भ्रातापि तस्याः
शशिशुभ्रमौले-
र्भक्त्या परं
पावितचित्तवृत्तिः ।
स शौरिरात्ते-
श्वरमन्त्रिभाव-
स्तत्याज यो
भूपतिमन्त्रिभावम् ॥ ७५ ॥

तस्य स्नुषा
कर्णवधूर्विधूत-
संसारवृत्तिः
सुतमेकमेव
यासूत योगे-
श्वरिदत्तसंज्ञं
नामानुरूप-
स्फुरदर्थतत्त्वम् ॥ ७६ ॥

यामग्रगे वयसि
भर्तृवियोगदीना-
मन्वग्रहीत् त्रिनयनः
स्वयमेव भक्त्या ।
भाविप्रभावरभ-
सेषु जनेष्वनर्थः
सत्यं समाकृषति
सोऽर्थपरम्पराणाम् ॥ ७७ ॥

भक्त्युल्लसत्पुल-
कतां स्फुटमङ्गभूषां
श्रीशंभुनाथन-
तिमेव ललाटिकां च ।
शैवश्रुतिं श्रवण-
भूषणमप्यवाप्य
सौभाग्यमभ्यधिक-
मुद्वहति स्म यान्तः ॥ ७८ ॥

अम्बाभिधाना
　किल सा गुरुं तं
स्वं भ्रातरं
　शंभुदृशाभ्यपश्यत् ।
भाविप्रभावोज्ज्वल-
　लभव्यबुद्धिः
सतोऽवजानाति
　न बन्धुबुद्ध्या ॥ ७९ ॥
भ्राता तदीयो-
　ऽभिनवश्च नाम्ना
न केवलं
　सच्चरितैरपि स्वैः ।

कृष्णवाक्यमिति । यद्गीतं

'शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽपि जायते ॥
अथवा योगिनामेव जायते धीमतां कुले ।
एतद्धि दुर्लभतरं जन्म लोके यदीदृशम् ॥
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदैहिकम् ।
ततो भूयोऽपि यतते संशुद्धौ कुरुनन्दन ॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सन् ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥
प्रसङ्गाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥' (६।४७)

इति । हृदीति विमर्शभुवीत्यर्थः । शक्तिः सामर्थ्यम् । एष वर्गः संपूर्णतन्त्राधिगमाय आचार्यमभ्यर्थयते स्मेति संबन्धः । अस्येति वर्गस्य । यद्वेति तदभ्यर्थनानवक्लृप्तिद्योतनाय पक्षान्तरनिर्देशः । तस्येति मन्द्रस्य । मन्त्रीति साधकोऽपीति ॥

सच्चरितकृतमेव अभिनवत्वं दर्शयति

पीतेन विज्ञान-
रसेन यस्य
तत्रैव तृष्णा
ववृधे निकामम् ॥ ८० ॥
सोऽन्यश्च शांभव-
मरीचिचयप्रणश्य-
त्संकोचहार्दनलिनी
घटितोज्ज्वलश्रीः ।

तं लुम्पकः परि-
चचार समुद्यमेषु
साधुः समावहति
हन्त करावलम्बम् ॥ ८१ ॥

इत्थं गृहे वत्स-
लिकावितीर्णे
स्थितः समा-
धाय मतिं बहूनि ।
पूर्वश्रुतान्या-
कलयन् स्वबुद्ध्या
शास्त्राणि तेभ्यः
समवाप सारम् ॥ ८२ ॥

स तन्निबन्धं
विदधे महार्थं
युक्त्यागमोदी-
रिततन्त्रतत्त्वम् ।

आलोकमा-
साद्य यदीयमेष
लोकः सुखं संच-
रिता क्रियासु ॥ ८३ ॥
सन्तोऽनुगृह्णीत
कृतिं तदीयां
गृह्णीत पूर्वं
विधिरेष तावत् ।
ततोऽपि गृह्णातु
भवन्मतिं सा
सद्योऽनुगृह्णातु
च तत्त्वदृष्ट्या ॥ ८४ ॥

ग्रन्थस्य च अस्य अन्वर्थाभिधत्वं प्रकाशयितु-माह स तन्निबन्धमित्यादि । अनुग्रहग्रहणयोश्च व्यत्ययेन स्थितिं दर्शयितुं पूर्वमिति तदपीति च उक्तम् ॥ ८४ ॥

किंवा प्रादेशिकवैदुष्यशालिविद्वज्जनाभ्यर्थ-नया, शिव एव अत्र श्रोता भविष्यतीत्याह

इदमभिनवगुप्त-
प्रोम्भितं शास्त्रसारं
शिव निशमय
तावत् सर्वतःश्रोत्रतन्त्रः ।
तव किल नुतिरेषा
सा हि त्वद्रूपचर्चे-
त्यभिनवपरितुष्टो
लोकमात्मीकुरुष्व ॥ ८५ ॥

हे परमेश्वर शिव ! त्वमिदं भवच्चरणचिन्तनलब्धप्रसिद्धिना अभिनवगुप्तेन सर्वविद्यासतत्त्वगर्भीकारात्मना प्रकर्षेण उम्भितम्, अत एव शास्त्राणां मध्ये सारं निशमय मे श्रोतासीत्यर्थः, यतस्त्वं सर्वतःश्रोत्रतन्त्रः सर्वज्ञ इति यावत्। नहि असर्वज्ञस्य एतदवधारणेऽधिकार एवेति भावः। नच एतदेव अत्र निमित्तमित्याह तव किल नुतिरेषेति। स्तोत्ररूपत्वं च अत्र न अस्तीति न संभावनीयमित्याह सा हि त्वद्रूपचर्चेति। सा नुतिर्हि तस्य तव नुत्यस्य रूपचर्चा पौनःपुन्येन स्वरूपपरामर्श इत्यर्थः।

सैव च इह प्रतिपदं संविदद्वयात्मनः शिवस्य निरूपितेति अभितः समन्तात् नवे स्तवे नाथ मम अभिनवस्य परितुष्टः सन् निखिलं लोकमात्मीकुरुष्व प्रत्यभिज्ञातस्वात्मतया स्वस्वरूपैकरूपं संपादय येन सर्वस्यैव एतदधिगमाय अधिकारो भवेदिति शिवम् ॥

एतत्सप्तत्रिंशं किलाह्निकं जयरथेन निरणायि ।
आमृशतामियदन्तं सतामिदं सर्वथास्तु शिवम् ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके उपादेयभावादिनिरूपणं नाम सप्तत्रिंशमाह्निकम् ॥ ३७ ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

यदचकथदमुष्मिन् श्रीमदाचार्यवर्यो
बहुपरिकरवृन्दं सर्वशास्त्रोद्धृतं सत् ।
तदतुलपरियत्नेनैक्ष्य संचिन्त्य सद्भि-
र्हृदयकमलकोशे धार्यमार्यैः शिवाय ॥ १ ॥

योऽधीती निखिलागमेषु पदविद्यो योगशास्त्रश्रमी
यो वाक्यार्थसमन्वये कृतरतिः श्रीप्रत्यभिज्ञामृते ।
यस्तर्कान्तरविश्रुतश्रुततया द्वैताद्वयज्ञानवित्
सोऽस्मिन् स्यादधिकारवान् कलकलप्रायं परेषां वचः ॥२॥

यः कर्तुं विश्वमेतत्प्रभवति निखिलं सर्ववित्त्वात् प्रणेता
सर्वेषामागमानामखिलभवभयोच्छेददायी दयालुः ।

तस्येन्द्राद्यर्चिताङ्घ्रेर्गुरुरचलसुतावल्लभस्यापि लोके
सर्वत्रामुत्र तावत्तुहिनगिरिरिति ख्यातिमान् पर्वतेन्द्रः १
यद्वादिनामुत्तरदिङ्निवेशादिव श्रयन्ति प्रतिवादिवाचः ।
अनुत्तरत्वं तदनुत्तरर्द्धि श्रीशारदामण्डलमस्ति यत्र ॥२॥
जामात्रेवामृतकरकलाक्लृप्तचूलावचूले-
नादिष्टं द्रागखिलवचसां मानभावं विदित्वा ।
दध्रे शैलः श्रितमधुमतीचन्द्रभागान्तरालं
सद्देशत्वाच्छिरसि निखिलैः संश्रितं दर्शनैर्यत् ॥ ३ ॥
बोधस्याप्यात्मभूतं परिकलितवती यद्विमर्शात्मतत्त्वं
मुख्यत्वेन स्तुतातः प्रभवति विजयेशेन पीठेश्वरेण ।
युक्ता बोधप्रधाना स्थितनिजमहसा शारदा पीठदेवी
विद्यापीठे प्रथीयःप्रथितनिखिलवाग्यत्र काश्मीरनाम्नि ४
यन्मैरेयं कलयतितरां कस्य नेच्छास्पदत्वं
ज्ञानात्मत्वं प्रथयति परं शारदा यच्च देवी ।
यच्चाधत्ते पटिमघटनां सत्क्रियायां वितस्ता
तद्यत्रैतत् त्रिकमविकलं पोपुषीति प्रशस्तिम् ॥ ५ ॥
तथ्याभिख्यं प्रवरपुरमित्यस्ति तस्मिन् सदेहः
कर्ता यस्य प्रवरनृपतिः स्वाभिधाङ्केश्वराग्रात् ।
लेखादेशाद्गुणवरसमासादितात् प्राप्तसिद्धिः
शैवं धामामरगृहशिरोभागभेदादवाप ॥ ६ ॥
श्रीसोमानन्दपादप्रभृतिगुरुवरादिष्टसन्नीतिमार्गो
लब्ध्वा यत्रैव सम्यक्पटिमनि घटनामीश्वराद्वैतवादः ।
कश्मीरेभ्यः प्रसृत्य प्रकटपरिमलो रञ्जयन् सर्वदेशान्
देशेऽन्यस्मिन्नदृष्टो घुसृणविसरवत्सर्ववन्द्यत्वमाप ॥७॥

उद्भूषयन् पुरमधस्कृतधर्मसूनु-
राज्यस्थितिः सदसदर्थविवेचनाभिः ।
श्रीमान् यशस्करनृपः सचिवं समस्त-
धर्म्यस्थितिष्वकृत पूर्णमनोरथाख्यम् ॥ ८ ॥

तत्सूनुरुत्पलः पुत्रं प्रकाशरथमासदत् ।
यद्यशःकौमुदी विश्वं प्रकाशैकात्म्यमानयत् ॥ ९ ॥

धर्मोत्तमसूर्यमनोरथान् स पुत्रानजीजनच्चतुरः ।
सकलजनहृदयदयितानर्थानीशः प्रसाद इव ॥ १० ॥

हरिरिव भुजैश्चतुर्भिः सूर्यरथः पप्रथे सुतैस्तेषु ।
लक्ष्म्यालिङ्गननिपुणैरमृतविशिष्टोत्पलज्येष्ठैः ॥ ११ ॥

शालास्थाने वर्तकारे मठौ सुकृतकर्मठौ ।
तेषूत्पलामृतरथौ चक्राते द्विजसंश्रयौ ॥ १२ ॥

त्रैगर्तोर्वीनिवेशा गजमदसलिलैर्लम्बिता म्लानिमानं
तत्रत्यक्ष्मापकीर्तिप्रसरमलिनतां यस्य संसूचयन्ति ।
तस्यानन्तक्षितीन्दोर्बलबहलदरद्राजविद्रावणस्य
प्रापत् साचिव्यमाप्योत्पलरथ उचितां पद्धतिं मुक्तिमार्गे ॥

नप्ता यद्गङ्गपतेर्लक्ष्मीदत्तस्य कमलदत्तसुतः ।
श्रीमान् विभूतिदत्तो व्यधादमुं मातुलः शिष्यम् ॥१४॥

अध्याप्याखिलसंहिता अपि सुतस्नेहान्निषिक्ते मृते
पुत्रे ज्यायसि देवतापरिहृतासेके दिनैः सप्तभिः ।
वैरस्यान्न कनीयसे स यददाद्बालाय सेकं ततो
देव्या स्वप्नविबोधितोऽस्य तनयस्यैतन्मुखेनास्त्विति ॥१५

यन्मेलापमवाप्य कौलिकमहाज्ञानानुविद्धं महः
शिष्यायैकतमाय देयमपुनर्भावार्थमासादितम् ।

श्रीचक्राय ददौ द्विजः स भगवानुर्वीधरोऽस्मिन्नसौ
श्रीचक्रात् स्वपितृक्रमाप्तमखिलं तत्साधिकारं व्यधात् १६

अथ स परमधामैकात्म्यमाप्ते गुरौ स्वे
निजगृहमुपनिन्ये तत्सुतं विश्वदत्तम् ।
अकृत सुकृतिमुख्यं संहितापारगं च
प्रथितगुणममुं चाजिग्रहत्स्वाधिकारम् ॥ १७ ॥

श्रीकनकदत्तविरचितदेवगृहाग्रे मठं निवासाय ।
कृत्वा ददौ स तस्मै स्थावरधनकनकसंपूर्णम् ॥ १८ ॥

अतिगहनाशयसरसानवाप शिवशक्रसम्मनन्दिरथान् ।
जलधीनिवैष चतुरो बहुगुणरत्नाकरान् पुत्रान् ॥ १९ ॥

व्यवहारे शर्वभक्तौ चैषां प्रागल्भ्यमीयुषाम् ।
सर्वार्थसेविनां मोक्षसेवां शिवरथोऽग्रहीत् ॥ २० ॥

पित्राहृत्य नृपघ्नेन पारिपाल्यं हि सोऽर्पितम् ।
त्यक्त्वार्थदोषविदभूदरागो निष्परिग्रहः ॥ २१ ॥

अधिकारं ग्राहितः स विद्वानुच्चलभूभुजा ।
कृत्वा धर्म्यां स्थितिं कंचित्कालं तज्याज निःस्पृहः ॥२२॥

भोगापवर्गयोरिव शिवानुगगाद्बभूव सम्मरथात् ।
गुणरथदेवरथाभिधयोर्जनिरखिलस्पृहास्पदयोः ॥ २३ ॥

निर्दग्धमनलदग्धे नगरेऽपि सत्पथप्रथितः ।
अचलश्रीमठमकरोदभिनवमनयोर्गुणरथाख्यः ॥ २४ ॥

लोकद्वयोचितौ गुङ्गरथलङ्करथाभिधौ ।
यशोविवेकौ पाण्डित्यमेवासूत सुतौ च सः ॥ २५ ॥

एकं भाव्यद्वितीयत्वप्रथायाः संस्तवादिव ।
सूत्वा सुतं गुङ्गरथो युवैव प्रमयं ययौ ॥ २६ ॥

यां हव्यकव्यविधिबन्धधियं सिताच्छ-
निर्यन्नखच्छविमिषात्पदधूलिलुब्धा ।
संसेवते स्म सुरसिन्धुरिवावदात-
चारित्रसंचितमहासुकृतप्रपञ्चाम् ॥ २७ ॥

तया स शृङ्गाररथाभिधानो
बालो विवृद्धिं गमितो जनन्या ।
सत्त्वाख्यया ख्यातगुणः क्रमेण
श्रीराजराजः सचिवं व्यधाद्यम् ॥ २८ ॥

कल्पान्तोष्णकरद्युतावपि परं यस्य प्रतापानले
म्लायन्माल्यनिधिर्बभूव बत न स्वर्गाङ्गनानां गणः ।
चन्द्रद्रोहियदीयकीर्तिविसरव्यावर्णनाप्रस्नव-
त्पीयूषासमगीतपूरितमहाशीतोपचारक्रमः ॥ २९ ॥

निखिलगुणिनां रोरद्रोग्धा गुणान्तरवित्तया
व्यधित जनतां सर्वां यश्चाधिकं गुणरागिणीम् ।
इह मम गतस्तन्त्रालोके विवेचयतो यतो
निरवधिमभिप्रेतोत्साहः स एव निमित्तताम् ॥३०॥

यस्य त्यागे महिमनि कलास्वाभिजात्ये क्षमायां
गम्भीरत्वे गुणिगणकथास्वन्तरज्ञातृतायाम् ।
शौर्ये कान्तौ किमिह बहुना नास्ति नासीन्न भावी
कोऽपि क्वापि क्षितिपरिवृढः साम्यसंभावनाभूः ३१

तस्यात्मनो मन इवान्यमुखार्थलब्धि-
ष्वासाद्य साधकतमत्वमरोधचारम् ।
साक्षाद्बभार विषयेषु स किंच लेद-
र्यादिष्वनन्यविषयेष्वपि भूमिभर्तुः ॥ ३२ ॥

तस्माच्छ्रीसङ्घधरादवाप्तविद्यः कृती जयरथाख्यः ।
ज्येष्ठोऽनयोरकार्षीत्तन्त्रालोके विवेकमिमम् ॥ ४१ ॥

विद्यास्थानैरशेषैरपि परिचयतो दुर्गमे शैवशास्त्रे
स्रोतोभिन्नागमार्थप्रकटनविकटे नैव कश्चित्प्रगल्भः ।
तन्त्रालोकेऽत्र यस्मात् स्खलितमपि महत्कुत्रचित्कुत्रचिच्चेत्
स्यान्नूनं ते हि तस्मान्मम न विमुखतां हन्त सन्तः प्रयान्ति

सत्सु प्रार्थनयानया न किमिह तेषां प्रवृत्तिः स्वतो
दुर्जातेष्वपि चार्थिता अपि यतः कुर्युः प्रवृत्तिं न ते ।
सर्वाकारमिति प्ररोहति मनो न प्रार्थनायां यदि
स्वात्मन्येव तदास्महे परमुखप्रेक्षित्वदैन्येन किम् ॥४३॥

हंहो दैव सदैव मां प्रति कथंकारं पराधीनता-
मायातोऽस्यधुना प्रसीद भगवन्नेकं वचः श्रूयताम् ।
सद्यः कंचन तज्ज्ञमेकमपि तं कुर्याः कृतिं मामकी-
मेतां यः प्रमदोदितास्रु निभृतश्रोत्रं क्षणं श्रोष्यति ४४

वाचस्तत्त्वार्थगर्भाः श्रवसि कृतवतो वल्लकीक्वाणहृद्या
नित्याभ्यासेन सम्यक्परिणतवयसा चिन्तयासेव्यमानान् ।
आश्लिष्यन्ती नवोढा निबिडतरमियं भावना लम्भयिष्य-
त्यानन्दास्रुप्रवाहामलमुखकमलान् सांप्रतं निर्वृतिं नः ४५

निरस्तः संदेहः शममुपगता संसृतिरुजा
विवेकः सोत्सेकः सपदि हृदि गाढं समुदितः ।
अतः संप्राप्तोऽहं निरुपधिचिदद्वैतमयता-
मसामान्यामन्यैः किमिव तदिदानीं व्यवसितैः ॥४६

पदे वाक्ये माने निखिलशिवशास्त्रोपनिषदि
प्रतिष्ठां यातोऽहं यदपि निरवद्यं जयरथः ।

तथाप्यस्यामङ्ग क्वचन भुवि नास्ति त्रिकदृशि
क्रमार्थे वा मत्तः सपदि कुशलः कश्चिदपरः ॥४७॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेकः परिपूर्णः । कृतिः श्रीराजानकमहामाहेश्वराचार्यजयरथस्य ॥

वन्दे गुरुं शिवफलार्थिषु कल्पवृक्षं
भेदेन्धनैकदहनं शिवमार्गदीपम् ।
शंभुं जटाग्रकृतभूषणचन्द्रबिम्बं
शैवोदधेर्वसुफलप्रदपोतमेतम् ॥

इति शिवम् ॥